

ЎЗБЕКИСТОН ТЕМИР ЙЎЛЛАРИ АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ
ТОШКЕНТ ТЕМИР ЙЎЛ МУХАНДИСЛАРИ ИНСТИТУТИ
ИҚТИСОДИЁТ ФАКУЛЬТЕТИ
“БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА АУДИТ” КАФЕДРАСИ

ПУЛ, КРЕДИТ ВА БАНКЛАР

фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Тузувчи: Исмаилова Н.Я.

ТОШКЕНТ-2016

1-мавзу: «Пул, кредит ва банклар» фанининг предмети ва вазифалари. Пулнинг зарурлиги.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида пул муомаласи, кредит тизими, хусусан Ўзбекистон Республикаси кредит тизимини ўзига хос хусусиятлари, банк тизими, Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш, банкларда бозор талабларига мос келувчи хизмат турларини тадбиқ қилиш, мижозларнинг талаб ва таклифларини ҳисобга олиш, янги кредит воситаларини қўллаш, турли кредит институтларини ташкил этиши билан боғлиқ жараёнларини юзага келтирди.

Бу фаннинг мақсади ва вазифаси талабаларни банк тизимида мустақил ишлашга тайёрлашдан иборат.

«Пул, кредит ва банклар» фани банк тизими учун иқтисодчи банкирларни тайёрлашда етакчи назарий фанлардан бири ҳисобланади. Унда пул муомаласини ташкил топиши, пул тизимини такомиллаштириш, миллий валютани барқарорлигини таъминлаш, банкларнинг келиб чиқиши, уни ривожланиш босқичлари, Ўзбекистон Республикаси банк тизимини шаклланиши, банк тизимини барқарорлигини таъминлаш, бозор иқтисодиёти шароитида кредитни ривожлантириш қонуниятлари, кредитнинг шакллари, зарурлиги, тижорат банкларининг ликвидлиги каби масалалар кўриб чиқилади.

Шундан келиб чиқиб:

- талабалар фанни ўрганиш даврида ҳар бир ўтиладиган мавзу бўйича ўқитувчи томонидан сўраладиган «таянч» ибора, тест саволларига жавоб бериб, тегишли масалани еча олиши;

- ўқиш даврида ёзма назорат ишларини бажариши ва рефератлар тайёрлаши;

- фанни ўзлаштириш натижасида ва келажакда талаба банк фаолиятида бўладиган ўзгаришларни таҳлил қилишни билиши лозим.

«Пул, кредит ва банклар» фани институтда ўрганиладиган бошқа иқтисодий фанлар билан узвий боғлиқдир.

«Пул, кредит ва банклар» фани ўқув режасидаги гуманитар фанлар билан, жумладан, «Иқтисодиёт назарияси», «Иқтисодий таълимотлар тарихи» каби фанлар билан узвий боғлиқ ва махсус фанлар, яъни , «Молия» «Банк иши», «Банк аудити», «Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техника», «Молиявий ва бошқарув таҳлили» ва бошқалар билан ўзаро боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти асосида товар-пул муносабатлари ётади. Товар-пул муносабатлари — товар ишлаб чиқариш, товарларни айирбошлаш ва пул муомаласига хос муносабатларни ифода қилади. Бозор иқтисодиёти эркин товар-пул муносабатларига асосланган иқтисодий монополияни инкор қилувчи, ижтимоий тараққиётга, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш йўналишига эга бўлган ва бошқарилиб бориладиган иқтисодиётдир.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида бозор муносабатларини қарор топтириш долзарб омиллардан бўлган пул, кредит ва банклар тизимида ҳам чуқур

Ўзгаришларни амалга оширишни тақозо қилади. Бозор муносабатларига ўтиш иқтисодий категория сифатида пулнинг, кредитнинг, фоиз, солиқ ва бошқа категорияларнинг моҳияти ва аҳамиятига бошқача ёндашиш зарурлигини тақозо қилади.

Ҳар бир жамиятда банк тизими иқтисодиётнинг муҳим ва ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Тарихан товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёнининг ривожланиши банкларнинг ривожланиши билан ўзаро боғлиқ ҳолда тараққий қилиб борган. Банклар хўжаликларга кредит бериш, корхона, ташкилотлар ўртасида ҳисоб-китобларни ўтказиш жараёни, капитал ҳаракатида воситачи сифатида майдонга чиқади. Бозор иқтисодиёти шароитида банк тизимида катта таркибий ўзгаришлар юзага келди ва банкларнинг таркиби ва улар бажарадиган функциялар ҳамда уларга юкланган вазифаларнинг моҳияти ва сифати ўзгариб бормоқда. Банклар маъмурий-буйруқбозлик тизимида ишлашдан янги бозор муносабатлари шароитида ишлашга ўтди. Бозор муносабатлари шароитида ишлаш банклардан янги хизмат турларини татбиқ қилишни, мижозларнинг қизиқишларини ҳисобга олишни, уларга хизмат кўрсатишнинг янги усулла-рини жорий қилишни, янги кредит воситаларини банк фаолиятида қўллашни, турли хил кредит институтларининг барпо қилишни тақозо қилди.

Бозор иқтисодиёти банкларнинг ўрни ҳамда фаолиятининг муҳимлиги, пул, кредит ва банк тизимининг такомиллашиб боришини, шу соҳада малакали кадрлар тайёрлашни ва мавжуд муаммолар ечимини топиш-ни тақозо қилади.

Ҳар бир иқтисодий категорияда амал қилувчи ҳамда мамлакат ривожланишининг асосий дастакларидан бири пул бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтиш ва унда иш юритишда пулнинг мавқеи ва аҳамияти янада ошиб боради. Дарҳақиқат, пул - «бозор тили» деб бекорга ай-тишмаган. Ҳар бир иқтисодий ахборот, товарлар ва хизматлар баҳоси, тўловлар, даромадлар ва харажатлар, молиявий талаблар ва мажбу-риятлар, иқтисодий алоқалар макро ва микро даражаларда фақат пул-да ифода қилинади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида пулнинг аҳамиятининг ошиши шундаки, жамиятимизда мавжуд юридик ва жисмоний шахс-лар фаолияти ҳамда уларнинг натижаси даромади пул билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам, пул барча иқтисодий ривожланиш поғоналарида одамларни ўзига жалб қилиб келган.

Австралиялик иқтисодчи олим К. Менгернинг фикрича, Арасту ва Афлотундан бошлаб XX асрнинг бошигача пул тўғрисида жаҳонда беш-олти мингдан ортиқ махсус ишлар чоп қилинган. Агар биз, ҳозирги кунда пул тўғрисида ёзилган ва чоп қилинган адабиётлар сони бир неча марта ошиб кетган, десак муболаға бўлмаса керак. Тадқиқотлар шунчалик кўп бўлишига қарамасдан, пул ва унинг хусу-сиятлари, ҳар бир тизимда ишлатилиши, роли, иқтисодиётга таъсири, нега алоҳида олинган индивидумлар қўлида пулнинг кўпайиши, улар бойлигининг кўпайишига олиб келади-ю, жамият миқёсида муома-ладаги пул массасининг кўпайиши жамият бойлиги ортиб боришига салбий таъсир кўрсатади, деган саволларга ҳали тўлиқ жавоб берил-ган эмас.

Пул ва унинг вазифалари тўғрисида мавжуд хорижий мамлакат-лар иқтисодчиларининг қўлланмаларини олиб қарайдиган бўлсак, пул-нинг келиб

чиқиши тўғрисида икки хил ғоя мавжудлигини кўриши-миз мумкин. Булар рационалистик ва эволюцион ғоялардир.

Рационалистик қарашнинг асосчиларидан бири Арасту бўлиб, у пулнинг келиб чиқишининг асосини ўзаро бир-бирига тенг қийматни ҳаракатга келтирувчи бирор бир махсус «қурол», кишилар орасида ўзаро келишув натижасида қабул қилинган шартли бирлик эканини айтади. Ўзаро товарларни алмаштиришда пул қатнашмаганда, товар-ни сотиш жараёни товарни сотиб олиш жараёни сифатида юзага келган. Товарлар ўртасидаги пропорция тасодифан, масалан, соти-лиши керак бўлган маҳсулотга талаб қай даражада ва унинг миқдори кам-кўплигига боғлиқ ҳолда ўрнатилган. Кейинчалик, шу товарлар ичидан умумий эквивалент сифатида баъзи товарлар ажралиб чиқди. Жамиятнинг ривожланиши муомалага металлларнинг кириб келишига олиб келади.

Ривожланишнинг биринчи босқичларида мис, бронза, темир ишлатилиб, алмашинув Т-П-Т шаклида олиб борилган. XVIII аср-ларнинг охиригача пул томонлар ўртасидаги шартнома воситаси деб қараб келинган. Ҳозирги вақтда ҳам баъзи чет эл олимлари, масалан, Поль Самуэльсон пулни сунъий социал шартлашиш белгиси¹ деб изоҳлаган. Бошқа америкалик олим Жон Гелбрейт қимматбаҳо метал-ларнинг пул вазифасини бажариши бу кишилар ўртасидаги келишув-нинг маҳсули эканлигини уқтиради.

Пулнинг турлари. Пул ўзининг эволюцияси жараёнида металл (олтин, кумуш, мис), қоғоз, кредит пуллар шаклида ишлатилиб келган. Қийматни ўзида ифодалашига кўра пуллар икки турга бўлинади:

- ҳақиқий пуллар;
- ҳақиқий пул издошлари - қиймат белгилари.

Ҳақиқий пуллар номинал қийматини ўзида ифодаловчи, реал қийматга эга бўлган металл пуллар бўлиб, улар ҳар хил шаклларда чиқарилган ва кейинчалик амалиётда қулай бўлган айлана (шу шакл-да металл емирилиши кам бўлади) шаклда чиқарилган. Тарихий маълумотларга кўра, биринчи тангалар бундан 26 аср олдин Лидия ва Хитойда, VII асрларда ҳозирги Марказий Осиё давлатларида, IX-X асрларда Киев Русида зарб қилинган. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида тангалар, асосан, олтиндан зарб қилинган, кейин-чалик, олтин ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқариш қийин-лашуви, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва тўлов, муомала воситасига бўлган эҳтиёжнинг ошиши натижасида муомалага қиймат бел-гиларини киритиш зарур бўлиб қолди. Олтин ва кумуш муомаладан йўқола борди.

Қоғоз пуллар. Пулнинг бу тури ҳақиқий пулларнинг вакили бўлиб, пулнинг муомала функцияси ривожланиши натижасида юзага келган.

Қоғоз пуллар юзага келишининг қуйидаги босқичларини келти-риш мумкин.

1-босқич – тангаларнинг узоқ вақт муомалада бўлиши, қўлдан-қўлга ўтиши натижасида емирилиши;

¹ Самуэльсон П. Экономика .- М.:1964, - 64 б.

2-босқич – тангадаги металл таркибининг бузилиши. Давлат томо-нидан онгли равишда давлат хазинасига тушумни ошириш мақсадида тангалар металл (олтин, кумуш) миқдорининг камайтирилиши;

Бу босқичда танга таркибининг бузилишига олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқариш қийинлиги, улар захи-раларининг камлиги ҳам сабаб бўлган.

3-босқич – давлат томонидан эмиссион даромад олиш мақсадида хазина билетларининг чиқарилиши.

Кредит пуллар

Ишлаб чиқариш ва товар айланмасининг ривожланиши, металл пулларнинг етишмаслиги кредит муносабатларининг ривожланишига олиб келади. Товар ва тўлов айланмасининг эҳтиёжини қоплаш мақ-садида муомалага олтин, кумуш тангалар билан бир қаторда кредит воситалари: чек, вексель, банкноталар чиқарилган.

Кредит пуллар деб кредит муносабатлар асосида юзага келувчи, тўлов воситасини бажарувчи қиймат белгиларига айтилади.

Кредит пуллар ўзининг мустақил қийматига эга эмас, чунки уларни яратиш учун абстракт зарурий меҳнат сарфланмайди. Кредит пуллар қоғоз пуллардан фарқ қилиб, улар бир вақтнинг ўзида қий-матни ифодалайди ва у кредит ҳужжат бўлиб, кредитор ва қарз олув-чи ўртасидаги иқтисодий муносабатни акс эттиради. Кредит пуллар-нинг асосий турларидан бири векселдир.

Вексель – бу қарздорнинг (оддий вексель) ёки кредиторнинг (ўт-казма вексель - тратта) кўрсатилган суммани, кўрсатилган вақтда ва жойда тўлаш тўғрисидаги ёзма мажбурияти ҳисобланади.

Тижорат векселларнинг оддий ва ўтказма турлари мавжуд. Ун-дан ташқари, маълум суммани қарзга бериш билан боғлиқ бўлган мо-лиявий векселлар мавжуд. Молиявий векселнинг бир тури хазина век-селлари бўлиб, уларда давлат қарздор сифатида иштирок қилади.

Яна векселларнинг ўртоқлик, бронза вексель турлари мавжуд.

Банкнота – кредит пулларнинг етакчи вакилларида бўлиб, Мар-казий банк томонидан, векселларни ҳисобга олиш йўли билан чиқари-лади.

Ўтмишда банкнота муддатсиз мажбурият бўлиб, хоҳлаган вақт-да уни банкка топшириб, ўрнига унда кўрсатилган суммага олтин ёки кумуш олиш мумкин бўлган.

Вексель банкнотадан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

– вексель маълум муддатни ўзида ифодалайди (3-6 ой муддатга эга бўлган вексель), банкнота маълум муддат билан чегараланмайди.

– вексель бўйича векселни берган томон уни тўлашни кафолат-ласа, банкнотада уни тўлашни давлат (давлат банки) кафолатлайди.

Банкнота қоғоз пуллардан қуйидагилар билан фарқ қилади:

– келиб чиқиши бўйича қоғоз пуллар асосан муомала воситаси функциясини бажариш асосида, банкноталар тўлов воситаси функцияси асосида келиб чиққан:

– алмашинуви бўйича, банкноталар олдин олтин ва кумушга алмаштирилган, қоғоз пуллар эса металларга ҳеч қачон алмаштирилмаган;

– эмиссия қилиниши бўйича қоғоз пулларнинг банкноталардан фарқи бўлган (хазина билетларини Молия вазирлиги, банкноталарни Марказий банк чиқарган) ва ҳ. к.

Ҳозирги замон банкноталари олтинга алмашилмайди. Лекин улар қуйидаги йўллар билан пул муомаласига келиб тушади:

– хўжаликларни банк томонидан кредитлаш орқали берилган кредитларнинг бир қисми муомалага кириб келади;

– давлатни кредитлаш. Яъни банкноталар давлатнинг қарз мажбурияти сифатида муомалага чиқади;

– актив тўлов балансига эга бўлган давлатларда расмий валюта захираларининг ўсиши орқали ва бошқалар;

Чек вексель ва банкнотадан кейин пайдо бўлган кредит воситаси ҳисобланиб, тўловчининг ўз банкига унинг счётидан маблағни олувчининг счётига ўтказиб қўйиш тўғрисидаги буйруғидир.

Биринчи чеклар тахминан 1683 йилларда Англияда қўлланила бошлаган.

Чекнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Исми ёзилган чек – бу чек бир киши номига ёзилади ва уни бошқага бериш мумкин эмас.

2. Ордерли чек – бир киши номига ёзилган ва уни индоссамент бўйича бошқа шахсга бериш мумкин.

3. Кўрсатилганда тўланиши лозим бўлган чек.

4. Ҳисоб чеки – нақд пулсиз ҳисоб-китобларда қўлланиладиган чек.

5. Акцептланган чек – банк чекни тўлаш бўйича розилик беради ва бошқалар.

Чек ёрдамида банкдан нақд пул олиш мумкин. У билан тўловларни ва бошқа ҳисоб-китобларни амалга ошириш мумкин.

Ҳозирги вақтда кредит пулларнинг замонавий турлари сифатида электрон пуллар ва кредит карточкалардан фойдаланилмоқда.

Банклар фаолиятида ЭҲМ лардан фойдаланиш электрон пуллар ёрдамида қарзларни тўлашни тезлаштиради. АҚШда пул маблағларининг электрон ўтказиш тизими – EFTS (Electronic funds Transfert System) айланманинг самарали бўлишини таъминламоқда.

Ҳозирги замон амалиётида қўлланилаётган кредит карточкалар нақд пуллар ўрнига ҳисоб-китобларни олиб бориш учун чиқарилган бўлиб, улар жуда қулай ва бир қатор афзалликларга эга. Кредит карточка билан барча турдаги чакана савдо ва хизматларга ҳақ тўлаш мумкин. Ҳозирги вақтда кредит карточкалар банк, савдо хизматлари-ни тўлашга мўлжалланган.

2-мавзу: Пул ва унинг иқтисодийдаги роли.

Пул иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттира туриб, маълум функцияларни бажаради. Пулнинг моҳияти унинг бажарадиган функцияларида янада яққолроқ намоён бўлади.

Пулнинг функцияси тўғрисидаги савол бир вақтнинг ўзида ҳам қийин, ҳам жуда осон саволдек туюлади.

Бу саволнинг соддалиги шундаки, пулнинг функциялари реал ҳаётга яқин ва иқтисодий амалиётдаги мавжуд жараёнларни ўзида ифодалайди.

Қийинлиги шундаки, пулнинг функциялари, уларнинг моҳияти иқтисодчилар томонидан ҳар хил талқин қилинади. Иқтисодий адабиётларда пулнинг турли хил функцияларини учратиш мумкин.

1. Пулнинг функциялари

Биз пулни иқтисодий категория деб қараб, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган функцияларини таҳлил қилиб, пул асосан тўрт функцияни бажаради, деган фикрни таъкидламоқчимиз. Булар: қиймат ўлчови, муомала воситаси, тўлов воситаси ва жамғарма воситаси функциялари.

Пул қиймат ўлчови сифатида. Пулнинг биринчи функцияси унинг қиймат ўлчови эканлигидир, яъни пул барча товарларнинг қийматини ўлчайди, уларнинг баҳосини аниқлашда воситачи бўлиб хизмат қилади.

Қиймат ўлчови функциясида пул товар ишлаб чиқаришга сарфланган ижтимоий меҳнатни ифодалайди ва шу меҳнат асосида товарнинг қийматини белгилайди. Пулнинг бу функциясида нақд пуллар эмас, нақдсиз пуллар иштирок қилади. Масалан, биз савдо дўконига кириб, бирон товарнинг баҳосини кўриб, баҳо шу товарга арзийдими ёки товарга баҳо юқори аксинча паст қўйилганми – шу тўғрида ўзимизнинг хулосамизга эга бўлишимиз мумкин. Мана шу бизнинг хулосамиз асосида пулнинг қиймат ўлчови функцияси ётади.

Муомала воситаси функцияси. Муомала воситаси функциясида пул ёрдамида товар ўзининг пул қийматига айирбош қилинади. Бу функцияни бажариш учун нақд пул бўлиши лозим. Бу функция ёрдамида товарларни бирбирига айирбошлашбартер усулига чек қўйилади. Тарихий тараққиёт кўрсатадики, жамият ривожланишининг илк босқичларида бартер меҳнат маҳсулини айирбош қилишнинг ягона йўли бўлган. Бартернинг ноқулайлиги шундан иборат бўлганки, А товар эгаси, Б товарни сотиб олиш учун, нафақат Б товар ишлаб чиқарувчини, балки Б товар эгасига зарур бўлган товарни ҳам топа олиши керак эди. Бу жуда қийин жараён бўлиб, юзлаб товарларни муомалага жалб қилган ҳолда кўзлаган мақсадга эришиш мумкин бўлган. Олтиннинг пул сифатида ишлатила бошлаши натижасида бартер усули товар айирбошлашнинг усули сифатида ўз аҳамиятини йўқотди. Лекин шуни таъкидлаш керакки, бартер усули ҳозирги кунда ҳам баъзи ҳолларда жаҳон амалиётида қўлланилиб келмоқда.

Товар дефицити, инфляция суръатларининг ошиб кетиши, мамлакатда сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг йўқлиги шароитида бартер бўйича товарлар ҳаракатини амалга ошириш томонлар учун қулай ҳисобланади.

Пулнинг муомала воситаси функциясида товар қўлдан қўлга ўтади ва муомаладан четлашади, яъни истеъмолчи эгалигига ўтади. Пул ва товарнинг ҳаракати (ТПТ) қисқа вақт ичида тугалланади.

Муомала воситаси функциясининг хусусиятлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- бу функцияни реал, нақд пуллар бажаради;
- товар ва пул бирбирига қарамақарши, бир траекторияда ҳаракат қилади;
- товар ва пул ҳаракати бир вақтда юзага келади;
- товар сотувчи ва товар сотиб олувчи ўртасидаги муносабат тугалланади ва томонлар товарга ёки пулга эга бўладилар;
- пул муомала воситаси бўлиши учун, авваламбор қиймат ўлчови бўлиши керак.

Пулнинг тўлов воситаси функцияси. Мавжуд чет эл иқтисодий адабиётларида ва кейинчалик,¹ Россия олимлари томонидан чоп қилинган адабиётларда, пулнинг муомала воситаси функцияси унинг тўлов воситаси эканлигидан далолат беради, деган каби чалкаш хулосаларни учратиш мумкин. Лекин биз юқорида келтирилган муомала воситаси функциясининг хусусиятлари тўлов воситаси функциясига ҳам мос келади, деб айта олмаймиз. Бу хусусиятлар пулнинг тўлов воситаси функцияси муомала воситаси функциясидан тубдан фарқ қилишини кўрсатади.

Товарлар ҳар доим ҳам нақд пулга сотилавермайди. Товар сотувчи товарни сотиш учун муомалага олиб чиққан вақтда товарни сотиб олиш учун истеъмолчининг етарли нақд пули бўлмаслиги мумкин. Натижада товарни кредитга сотишга зарурат туғилади, яъни товарнинг пулини тўлаш муддати кечиктирилади. Товар кредитга сотилганда, пул товарнинг баҳосини аниқлашда қиймат ўлчови функциясини бажаради, лекин у муомала воситаси бўла олмайди. Истеъмолчи сотиб олган товари учун унинг пулини тўлов муддати келгандан кейингина тўлайди. Бу ҳолда товар ва пулнинг ҳаракати бир траекторияда, бир вақтнинг ўзида, бир бирига қарамақарши тура олмайди.

Пулнинг тўлов воситаси функцияси яна турли қарз ва мажбуриятларни тўлаганда:

- корхона, ташкилотлар ўртасида товар ва хизматлар учун тўлаганда;
- давлат бюджетига ва кредит тизимига тўловларни амалга оширганда (фойдадан тўланадиган тўловлар, кредит бўйича қарз ва фоизларни тўлаш ва бошқалар);
- ишчи хизматчиларига иш ҳақи тўлаш ва аҳолига бошқа тўловларни тўлаш (нафақа, стипендия ва бошқалар)да;

¹ Кэмбелл Р., Макконел. Экономикс,- М.: 1993 г. с. 264

Стэнли Л. Брю, Э. Дж.Долан. «Деньги, банки и денежно-кредитная политика» с. 25-30

– бошқа ҳар хил қарз ва мажбуриятларни тўлаш (масалан, кредит учун тўлов, уйжой, электроэнергия ва бошқа хизматлар учун тўловлар) да амалга оширилади.

Пулнинг тўлов воситаси функциясининг яна бир хусусияти шундаки, бу функцияда тўловлар нақд пуллик ёки нақд пулсиз шаклда амалга оширилиши мумкин. Бу хусусияти билан ҳам пулнинг тўлов воситаси функцияси муомала воситаси функциясидан фарқ қилади. Пулнинг бу функцияси ёрдамида амалга ошириладиган нақд пуллик ва нақд пулсиз тўловлар биргаликда тўлов айланмасини вужудга келтиради. Пулнинг тўлов воситаси функциясини биз иккинчи даражали деб қарашимиз мумкин эмас, чунки бу функциянинг бажарилмаслиги тўловларнинг ўз вақтида амалга ошмаслигига, бу эса ҳозирги кунда мавжуд муаммолар дебитор кредиткорлик қарзларининг кўпайишига, кредит бўйича ва бошқа молиявий мажбуриятларнинг бажарилмаслигига, хўжалик жараёнларининг нормал боришига катта таъсир кўрсатиши мумкин.

Пул жамғарма воситаси. Пулнинг бу функцияси сотиш ва сотиб олиш жараёнига зарурат бўлмаган ҳолда юзага келади. Агар товар ишлаб чиқарувчи товарни сотгандан кейин узоқ вақт давомида бошқа товар сотиб олмаса, пул муомала ва тўлов айланмасидан четлашади. Йиғилган пуллар жамғарма воситаси функциясини бажаради. Товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёни пулни жамғаришга имконият яратади. Жамғарма икки йўналишда юзага келиши мумкин. Мақсадли жамғариш ёки умуман жамғариш. Шунақа жамғармалар борки, аниқ бир мўлжал бўлмаган ҳолда йиғиб борилади, мақсадли жамғармада одамлар машина, асбобускуна, уйжой сотиб олиш ёки бошқа маълум мақсадни амалга ошириш учун маблағ жамғарадилар.

Пулнинг жамғарма воситаси функцияси пулнинг пул айланмасидан чиқиб кетишига олиб келади. Жамғармада пул пул айланмасининг қайсидир каналларида туриб қолади, натижада у мавжуд айланмадан ажралиб маълум вақтгача маблағ айланмасига қайтиб тушмаслиги мумкин.

Пулнинг жамғарма ва бойлик тўлаш воситаси функцияси пул муомаласини стихияли равишда бошқариб боради. Товар ишлаб чиқариш ҳажмининг узлуксиз ўзгариб туриши, пул массасининг доимий ўзгариб туришига олиб келади. Қимматбаҳо металллар, буюмларнинг муомалага келибкетиб туриши, пул массасининг ҳажмини ушлаб туриши, пул муомаласи каналларида пул оқими кўпайиб кетишининг олдини олиши мумкин.

Пулнинг муомала воситасидан чиқиб, жамғармага айланиши ва жамғарманинг муомала воситасига айланиши пул тизимини мувозанатда ушлаб турувчи зарурий шарт ҳисобланади.

Пулни жамғаришга ундайдиган омил – унинг махсус товар, умумий эквивалентлиги, яъни бошқа барча товарларга хоҳлаган вақтда алмаштириш мумкинлигидадир. Пулга сифат ва сон жиҳатдан ёндашиш мумкин. Чунки пулнинг сифати, сони бор. Пулнинг сифати чексиз бўлиши, яъни пулни зарур бўлганда хоҳлаган товарга айлантириш имконияти мумкинлигида ўлчанса, сон жиҳатдан, албатта, пул суммаси чекланган бўлиши мумкин, чунки унга

чекланган миқдорда товар сотиб олиш мумкин. Демак, пулнинг сифат жиҳатдан чекланганлиги билан сон жиҳатдан чекланмаганлиги ўртасида қарамақаршилиқ бор. Мана шу қарамақаршилиқ пулни жамғаришга, пул қанча кўп бўлса, уни янада кўпайтиришга интилишга олиб келади. Жамғарма функцияси пул муомаласида асосий бўлмасада, уни олиб боришда катта аҳамиятга эга.

2. Пул функцияларининг ўзаро боғлиқлиги

Бизнинг фикримизча, пул юқорида келтирилган функцияларни алоҳида олинган давлатда ёки давлатлар ўртасида бажариши мумкин. Бу ҳолда, бирор мамлакатнинг валютаси жаҳон пули функциясини бажаради, деб хулоса қилишга ўрин қолмайди.

Пулнинг функциялари бирбири билан узвий боғлиқ ва улар бирбирини тўлдирган ҳолда пулнинг моҳиятини тўлиқ ифода қилади.

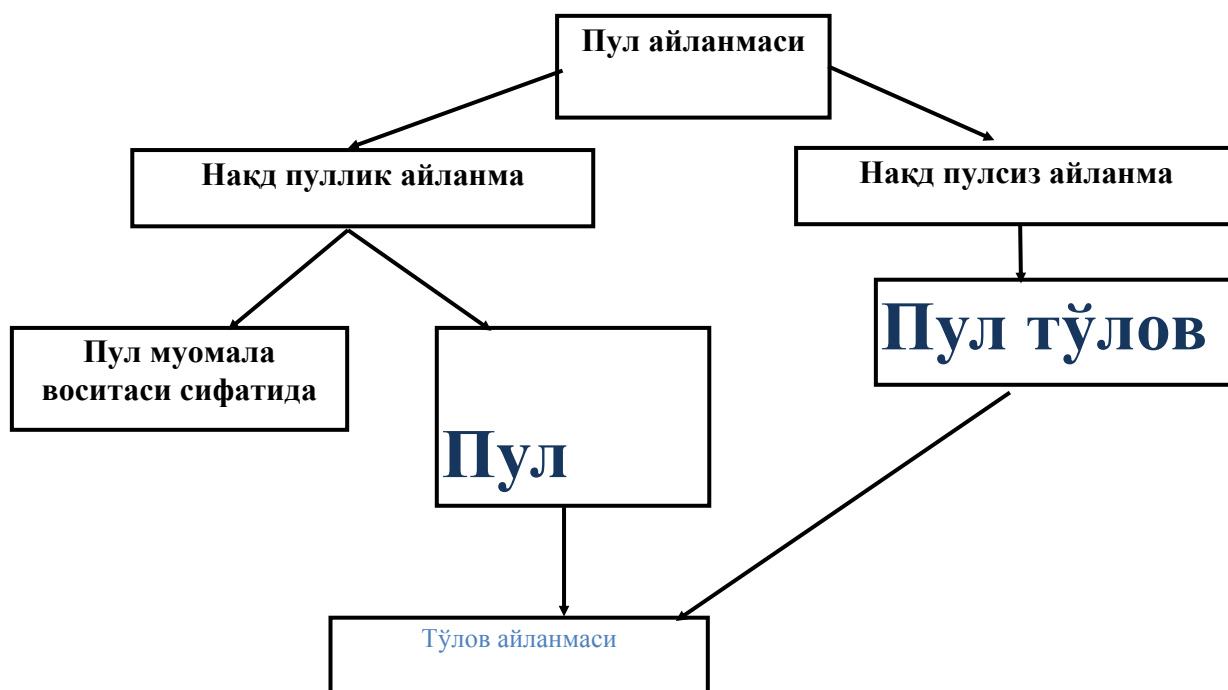
Пулнинг асосий функцияларидан бири қиймат ўлчови функцияси ҳисобланади. Баъзи чет эл иқтисодий адабиётларида пулнинг биринчи функцияси сифатида муомала воситаси функцияси, кейин қиймат ўлчови функцияси келтирилади. Бизнинг фикримизча, пулнинг функциялари тўғрисида гапирганда, функцияларнинг кетмакетлигига эътибор бериш зарур. Пул қиймат ўлчови функциясини бажармасдан туриб, муомала, жамғарма воситаси бўла олмайди. Пулнинг қиймат ўлчови сифатидаги мустақамлиги унинг муомала, тўлов, жамғарма функцияларида ўрни ва аҳамиятини оширади. Пулнинг қиймат ўлчови функциясининг тўла қонли бажарилиши, авваламбор, товарларни ишлаб чиқариш, хизматларни кўрсатиш соҳасидаги барча сарфхаражатларларни тўла ифодалаш имконини беради. Пул қиймат ўлчови функциясини бажармасдан туриб, ишлаб чиқарилган товар ёки кўрсатилаётган хизматлар бозор муносабатларининг субъектлари учун, уларнинг хўжалиқ фаолияти учун тўлиқ татбиқ қилина олмаслиги мумкин. Яъни пул муомала воситасини бажариши учун, авваламбор, муомала воситасининг дастаги бўлган товарлар ёки хизматларнинг қийматини аниқлаши ҳамда баҳосини белгилаши лозим. Қиймати аниқланиб, баҳоси белгиланган товар ёки хизмат муомалага чиқарилиши ёки ҳавола қилиниши мумкин. Муомала воситаси функцияси пулнинг қачон ва қайси мақсадда ишлатилишига қараб, пулнинг кейинги функцияларини амалга ошириш учун замин яратади. Пулнинг қиймат ўлчови ва муомала воситалари узвий давоми сифатида пулнинг тўлов воситаси ва жамғарма воситаси функциялари амалга оширилади.

3-мавзу: Пул айланиши ва унинг таркиби.

Нақд пулсиз ва нақд пул ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган тўловларнинг йиғиндиси пул айланмасини ташкил қилади.

Халқ хўжалиги тармоқларида яратилган товарларнинг бариси пул ёрдамида айирбош қилинади. Пул айланмасига товар айланишининг пул шаклидаги кўриниши, деб қараб бўлмайди. Чунки пул айланмаси товар айланмасидан кенгроқ бўлиб, у товарнинг сотилиши ва сотиб олинишидан ташқари, ҳар хил соҳаларда меҳнатга ҳақ тўлаш жараёнини ҳам ўз ичига олади.

3-чизма

3-чизма. Пул айланмасининг таркибий қисмлари.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг амалдаги шакллари

Нақд пулсиз ҳисобкитобларнинг иқтисодий асоси бу моддий ишлаб чиқаришдир. Моддий ишлаб чиқариш жараёнида жўнатилган товарлар, кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар учун тўловлар амалга оширилади. Бундан ташқари, корхона ва ташкилотларнинг бюджет билан ҳисобкитоблар, давлат, ижтимоий суғурта муассасалари, суд, арбитраж идоралари билан ҳам ҳисоб китоблар юритилади. Юқоридаги ҳисоб китобларнинг асосий қисми нақд пулсиз ҳисоб китоблар асосини ташкил этилади.

Нақд пулсиз пул айланиши пулли муносабатлар иштирокчиларининг худудий жойлашувига кўра бир шаҳар ичидаги ва шаҳарлараро пул айланишига бўлинади. Бир шаҳар ичидаги бир ёки турли банклар хизматидан фойдаланадиган корхона ва ташкилотлар ўртасида юзага келадиган нақдсиз пул айланиши бир шаҳар ичидаги нақд пул айланиши дейилади. Турли шаҳарларда жойлашган банкларнинг хизматидан фойдаланувчи корхона ва ташкилотлар ўртасида юзага келадиган пул айланиши шаҳарлараро нақдсиз пул айланиши дейилади.

Товар операциялари ҳамда нотовар операциялари бўйича нақд пулсиз ҳисобкитоблар нақд пулсиз ҳисоб китобларнинг турли шакллари ёрдамида амалга оширилади. Бу шаклларнинг ҳар бири ҳужжатлар айланиши, мазмуни жиҳатдан алоҳида хусусиятларга эга.

Ўзбекистоннинг амалдаги қонунчилигига кўра ҳўжаликлар ўртасидаги ўзаро китоблар нақд пулсиз ҳисоб китобларнинг қуйидаги шакллари асосида амалга оширилади:

- тўлов топшириқномаси;
- тўлов талабномаси;
- аккредитивлар;
- инкасса топшириқлари;
- ҳисоб чеклари;
- мемориал ордер;
- пластик карточкалар.

Тўловчи ва маблағ олувчи томонлар орасидаги ҳисоб китоб қилиш учун танланган шакл ҳўжалик шартномаси асосида белгиланади. Ҳисоб китоб шакллари бу ҳуқуқий меъёрларда кўзда тутилган, ҳисоб китоб ҳужжатининг тури, ҳужжатлар айланиш тартиби, маблағларни мол сотувчи корхона ҳисобварағига ўтказиш ва ёзиш усули бирбиридан фарқ қилувчи ҳисоб китоб турларидир.

Нақд пулсиз ҳисоб китоб ҳужжатларининг ҳар бири белгиланган тартибда расмийлаштирилгандагина банк томонидан ижро учун қабул қилинади. Ҳар бир ҳужжат шакли талабларга жавоб берадиган ҳолда расмийлаштирилиб, унда қуйидаги реквизитлар бўлиши шарт:

- ҳисобкитоб ҳужжатининг номи;
- ҳужжатнинг номери ва расмийлаштирилган сана;
- тўловчи корхонанинг номи, банкдаги ҳисобварақ номери, унга хизмат кўрсатувчи банк номи ва банк коди;
- пул олувчи корхона ёки ташкилот номи, унинг банкдаги ҳисобварақ номери, унга хизмат кўрсатувчи банк номи ва банк коди;
- тўлов суммаси;
- тўлов мақсади.

Ҳужжатлар корхона раҳбари ва бош бухгалтери томонидан имзоланган ва корхона муҳри туширилган бўлиши шарт. Ҳужжатлар банк томонидан банк операцион куни давомида ижро учун қабул қилинади ва шу куни балансдан ўтказилади.

3. Нақд пул айланиши ва унинг хусусиятлари.

Нақд пуллик айланма бу – нақд пул ёрдамида амалга ошириладиган тўловлар йиғиндисидир. Бу айланма пул ўзининг тўлов ва муомала воситаси функцияларини бажаришида юзага келади.

Нақд пуллар муомала воситаси сифатида аҳоли билан ўзаро ёки корхона, ташкилотлар ўртасида, товарлар сотиб олишда ва сотишда қўлланилади.

Пул тўлов воситаси сифатида иш ҳақи, нафақалар, мукофотлар, якка тартибдаги қурилиш учун бериладиган кредитлар, суғурта тўловларни тўлашда намоён бўлади.

Бундан ташқари, нақд пуллик айланмага:

- коммунал хизматлар учун тўловлар;
- маиший хизматлар учун тўловлар;
- суғурта ташкилотларига пайларни тўлаш;
- солиқнинг баъзи турларини тўлаш;
- банк кредитини тўлаш;
- акционерлик жамиятлари билан аъзолари ўртасидаги тўловлар ва бошқа тўловлар киради.

Баъзи иқтисодчилар пул айланмасини нақд пулли ва нақд пулсиз айланмаларга бўлиб ўрганишга зарурат йўқ деб ҳисоблайдилар.

Биз чет эл иқтисодчиларининг тадқиқотларини олиб қарайдиган бўлсак, албатта, юқоридагидек пул айланмасини иккига бўлиб ўрганиш йўқ. Бунинг асосий сабаби, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда ҳисобкитоблар, асосан, нақд пулсиз олиб борилади. Ҳисобкитобларни бу турларда олиб бориш қулай ва шароитга мос келади. Лекин ҳали ривожланган иқтисодиётга эга бўлмасдан туриб, биз хорижий давлатларнинг ҳозирги ҳисобкитоблари мавқеи билан ўз ҳисобкитоб тизимимизни тенглаштира олмаймиз. Бундан ташқари, бозор иқтисодига босқичмабосқич ўтиш, миллий пул бирлигини барқарорлаштириш, муомаладаги пул массасини ва пул эмиссиясини камайтириш масалалари долзарб турган бир шароитда биз пул айланмасини нақд пулли ва нақд пулсиз айланмаларга бўлиб ўрганишимиз, уларнинг таркибини такомиллаштиришимиз, самарали йўлларни қўллаб жамиятимизда тўлақонли пул айланмасини яратишимиз ва уни жамият ривожланиши учун хизмат қилдиришимиз зарур. Мана шу шароитдагина ривожланган хорижий мамлакатларга ўхшаб пул айланмасини таркибий қисмларга бўлмасдан таҳлил қилишимиз мумкин. Шунини таъкидлаш керакки, пул айланмасининг икки қисми бир бири билан узвий боғлиқ, чунки пул нақд пул айланмасидан нақд пулсиз айланмага ўтади ва аксинча айланиб доимий ҳаракатда бўлиб, умумий пул айланмасини юзага келтиради.

Корхона, ташкилотларнинг банкдаги ҳисоб рақамидаги пул маблағлари қуйидаги йўллар билан нақд пулга айланади:

- ишчи, хизматчиларга иш ҳақи бериш;
- кўрсатилган хизматлар, меҳнат учун тўловлар;
- нафақалар тўлаш;

- ҳар хил мукофотлар;
- аҳолидан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, товарлар сотиб олишда;
- давлат заёмлари ва лоторея билетлари бўйича тўловлар;
- аҳоли банклардан жамғармаларини олганда;
- аҳолига суғурта тўловларини тўлаганда ва ҳоказо;

Нақд пуллар чекланган миқдорда муомалага чиқарилади. Нақд пулларнинг муомалага чиқарилиши устидан банк назорат олиб боради.

Нақд пуллар куйидаги йўллар билан нақд пулсиз айланмага тушади.

- уйжой ва коммунал хизматлар учун тўлаганда;
- алоқа ташкилотларига тўлаганда;
- ҳар хил солиқлар ва пайлар тўланганда;
- давлат заёмлари ва лоторея билетлари сотиб олингандаги тушумлар орқали;
- яқка тартибдаги қурилиш учун олинган кредитларни тўлаганда;
- ҳар хил божлар ва жарималарни тўлаганда;
- болалар боғчалари ва бошқа муассасалар учун тўланганда;
- дам олиш уйлари ва бошқа соғломлаштириш муассасаларининг йўлланмалари учун тўланганда ва бошқа ҳолларда.

Пулнинг нақд пулсиз айланмага ўтганидан нақд пуллик айланмага кўпроқ ўтиши пул муомаласи учун хатарлироқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, пулнинг нақд пуллик айланмага ўтиш жараёни давлатнинг Марказий банки томонидан назорат қилиб борилиши керак.

Пул айланмаси бўлимлари ўртасида юзага келадиган номутаносиблик иқтисодий чоралар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш йўли билан йўқотилиши керак.

Баъзи адабиётларда, нақд пул айланмаси ва пул муомаласи тушунчалари бир хил моҳиятга эга, деган хато фикрларни ҳам учратиш мумкин. Пул муомаласининг ўзига хос хусусияти шундаки, бир пул белгиси бир неча марта тўловларни амалга оширишда ишлатилиши мумкин. Муомалада бўлган нақд пул массаси маълум бир давр (ой, квартал, йил)да ўзгармас бўлиб турган ҳолда, нақд пул айланмаси пул бирлигининг айланиш тезлигига қараб муомаладаги нақд пул миқдоридан бир неча марта кўп бўлиши мумкин ёки аксинча.

Ўзбекистонда пул Марказий банк томонидан муомалага чиқарилади. Аҳоли томонидан иш ҳақи ва бошқа тўловлар шаклида олинган пулларнинг бир қисми бозордан товарлар сотиб олишга сарфланади. Аҳоли бу пулларга савдо ташкилотларидан товарлар сотиб олади. Савдога тушган пуллар савдо тушуми сифатида банкларга топширилади. Кўриниб турибдики, банкдан чиққан пуллар бир неча тўловларга ишлатилади, нақд пул айланмасининг ҳажми тўловларни амалга ошириши учун муомалага чиқарилган пуллар миқдоридан бир неча марта кўпдир. Нақд пул айланмаси нақд пуллар билан амалга ошириладиган тўловлар йиғиндиси бўлиб, у сонларда ифодаланади.

Пул муомаласи муомаладаги пул массасини, банк томонидан муомалага чиқарилган пулларнинг банкга қайтиб келиш тезлигини ифодалайди.

4-мавзу: Пул муомаласини ташкил қилиш ва пул массаси

Қиймат қонуни ва унинг муомала доирасида юзага чиқиш шакли – пул муомаласи қонуни товар-пул муносабати мавжуд бўлган барча ижтимоий тузумларга хосдир. Қиймат шакллари ва пул муомаласи тараққиёт йўлини таҳлил қилаётиб, К. Маркс пул муомаласининг қонунини очди. Бу қонунга асосан муомала воситаси функциясини амалга ошириш учун керак бўлган пул миқдори аниқланади.

Металлик пул муомаласида муомаладаги пул миқдори стихияли тарзда, пулларнинг хазина функцияси ёрдамида тартибга солиб турилган. Агар пулга эҳтиёж камайса, ортиқча пуллар (олтин танга) муомаладан хазинага оқиб ўтиши кузатилган ёки аксинча. Шундай қилиб, муомаладаги пул миқдори керакли даражада ушлаб турилган. Кейинчалик, муомалага банкноталар чиқарилиши ва уларнинг металллар (олтин ёки кумуш)га эркин алмашилиши ҳам муомалада пулнинг ортиқча миқдори бўлишини инкор этади.

Агар муомалада олтинга алмашинмайдиган банкноталар ёки қоғоз пуллар (хазина билетлари) амал қилса, у ҳолда нақд пул муомаласи пул муомаласи қонунига асосан амалга ошади.

Қоғоз пуллар миқдори муомала учун керак бўлган олтин пулларнинг назарий миқдорига тенг бўлганда пул муомаласида ҳеч қандай салбий жараёнлар юз бермайди. Юқорида кўрсатилган талаб пулнинг барқарорлигини таъминлайди, шунингдек, пул муомаласи мавжуд бўлган барча ижтимоий тузумларда ўз кучига эга.

2.Муомаладаги пул массаси ва уни бошқариш. Пул агрегатлари, уларга тавсифнома ва пулни тартибга солиш амалиёти.

Пул муомаласининг муҳим кўрсаткичи пул массаси ҳисобланади. Пул массаси ҳўжалик айланмасидаги нақд пуллик ҳисоб-китобларни аҳоли, корхоналар, давлат муассасаларига тегишли харид ва тўлов воситаларининг ялпи ҳажмини ўзида ифодалайди.

Пул муомаласининг белгиланган муддат ва белгиланган даври учун миқдорий ўзгаришларини билиш учун, шунингдек, пул массаси ҳажми ва ўсиш суръатларини тартибга солиш бўйича тадбирларни ишлаб чиқариш учун турли хил кўрсаткичлар (пул агрегатлари) дан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг молия статистикасида пул массасини аниқлашда қуйидаги асосий пул агрегатлари тўпламидан (гуруҳидан) фойдаланилади:

М-1 агрегати – муомаладаги нақд пуллар (банкноталар, тангалар) ва жорий банк счётларидаги маблағларни ўз ичига олади;

М-2 агрегати – М-1 агрегати ва тижорат банкларидаги муддатли ва жамғарма қўйилмаларидан (тўрт йилгача) таркиб топган;

М-3 агрегати – ўз ичига М-2 агрегати ва ихтисослашган кредит муассасаларидаги жамғарма қўйилмаларини киритган;

М-4 агрегати – М-3 агрегати ҳамда йиллик тижорий банкларининг депозитли сертификатларидан иборат.

АҚШ да пул массасини аниқлаш учун 4 та пул агрегати, Япония ва Германияда – 3 та, Англия ва Францияда – иккита пул агрегатидан фойдаланилади.

Пул массаси таркиби ва динамикасини таҳлил қилиш Марказий банк томонидан тўғри пул-кредит сиёсати олиб боришда муҳим аҳамият касб этади.

Россия Федерацияда муомаладаги жами пул массаси ҳисоб-ки-тоби учун қуйидаги пул агрегатлари қўлланилади.

М-О агрегати – нақд пуллар;

М-1 агрегати – М-О агрегати ва ҳисоб-китоб, жорий ва бошқа счётлар (махсус счётлар, капитал қўйилмалар счётлари, аккредитив ва чек счётлари, маҳаллий бюджет счётлари, бюджет, касаба, уюш-малари, жамоат ва бошқа ташкилотларнинг счётлари, давлат суғурта маблағлари, узоқ муддатга кредитлаш фонди) даги маблағлар ти-жорат банкларига қўйилмалар ва жамғарма банкларидаги талаб қилиб олинadиган депозитларнинг йиғиндисига тенг;

М-2 агрегати – М-1 агрегати ва жамғарма банкларидаги муддатли қўйилмалардан иборат;

М-3 агрегати – М-2 агрегати ҳамда депозитли сертификатлар ва давлат заём облигациялари йиғиндисидан иборат.

Пул массаси таркибини унинг ҳаракатига қараб иккига бўлиш мумкин, яъни пул массасининг актив қисми – бу пул маблағларининг ҳўжалик фаолиятидаги турли хил шаклдаги ҳисоб-китобларни олиб бориш билан боғлиқ қисми ва иккинчиси пасcив қисм – жамғар-мадаги пуллар ва ҳисоб рақамлардаги қолдиқлар ҳисобланади.

Пул массаси нақд пуллардан ташқари муддатли ҳисоб рақамдаги маблағ ва жамғармаларни, депозит сертификатлари, инвестицион фонд-ларнинг акцияларини ўз ичига олади. Пул массасининг юқоридаги эле-ментлари «квази» - “қарийб пуллар” деб ҳам юритилади. Квази - пуллар ликвид активлар бўлиб, улар тез орада пулга айланиши мумкин.

Ўзбекистонда пул массаси қуйидаги таркибий қисмлардан иборат.

M_0 – нақд пуллар;

$M_1 = M_0 +$ счётлардаги пул қолдиғи + маҳаллий бюджет маблағлари + бюджет, жамоа ва бошқа ташкилот маблағлари;

$M2 - M1$ + тижорат банкларидаги муддатли жамғармалар;

$M3 - M2$ + сертификатлар + мақсадли заём облигациялари + давлат заём облигациялари + хазина мажбуриятлари.

Пул агрегатлари $M1$ ва $M2$ нинг бир-биридан фарқи $M2$ нинг ўз таркибига яқин орада пулга айланиши мумкин бўлган «квази» - қарийб пулларни олишдадир.

Ўзбекистонда охириги йилларда пул агрегатлари ҳисоб қили-надиган бўлди.

Пул массасининг турли хил кўрсаткичларини ишлатиш пул муомаласи ҳолатини таҳлил қилишга турли томонлардан ёндашишга имкон беради.

Мамлакат миқёсида пул массаси ҳажмининг ўзгариши муомала-даги пул массасининг ўзгариши натижаси ва пулнинг айланиш тезлашганлигининг натижаси бўлиши мумкин.

Пулнинг айланиш тезлиги – пул муомала ва тўлов воситаси сифатида амал қилгандаги унинг ҳаракат кўрсаткичидир. Унинг миқдори ни ҳисоблаш қийин, шунинг учун уни ҳисоб-китоб қилишда бил-восита маълумотлардан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларда асосан пул айланиш тез-лиги ўсишининг икки кўрсаткичи ҳисобланади:

- даромадлар айланмаси пулнинг муомалада бўлиш тезлиги кўрсаткичи. Бу кўрсаткич ялпи миллий маҳсулот (ямм) ёки миллий даромаднинг пул массасига, аниқроғи $M-1$ ёки $M-2$ пул агрегатига нисбати билан аниқланади. Бу кўрсаткич пул муомаласи ва иқтисодий ривожланиш жараёни орасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатади;

- тўлов айланмасида пулнинг айланувчанлик кўрсаткичи. Бу кўрсаткич жорий банк ҳисоб рақамлари бўйича ўтказилган маблағлар йиғиндисининг пул массаси ўртача қийматига нисбати сифатида аниқланади.

Пулнинг айланиш тезлиги ўзгариши умумиқтисодий (иқтисодиётнинг даврий ривожланиши, иқтисодий ўсиш, нархлар суръатлари), ҳам тўла монетар (тўлов айланмаси таркиби, кредит операциялари ва ўзаро ҳисоб-китобларнинг ривожланиши, пул бозорида фоиз ставка-ларнинг даражаси ва ҳ.к. лар) омилларига боғлиқ.

Пул айланишининг тезлашувида металл пулларнинг кредит пул-лар билан алмашиши, ўзаро ҳисоб-китоблар тизимининг ривожланиши, банклар ишига ЭҲМнинг киритилиши, пуллик ҳисоб-китоб-ларда электрон воситаларнинг ишлатилиши ёрдам беради.

Пул қадрсизланган ҳолларда истеъмолчилар пулларининг тўлов қобилиятини сақлаб қолиш учун кўпроқ товарлар кўпроқ харид қилади-лар. Бу эса пул айланишини тезлаштиради. Бошқа кўрсаткичлар ўзгармас бўлганида пул айланишининг тезлашиши пул массаси ошишини билдиради.

5-мавзу: Кредитнинг зарурлиги, моҳияти ва функциялари

Кредит товар-пул муносабатлари мавжуд шароитдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ажралмас бир қисми бўлиб, товар ишлаб чиқариш кредит муносабатлари вужудга келишининг табиий асоси ҳисобланади. Кредитнинг вужудга келишини нафақат ички истеъмол учун товар ишлаб чиқариш доирасидан эмас, балки асосан юридик жиҳатдан мустақил, бирбирига мулкдор сифатида қарамақарши турувчи ва иқтисодий муносабатларга киришишга тайёр товар эгалари фаолият кўрсатаётган муомала доирасидан қидириш керак.

Кредит орқали жамиятимизда қуйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, фондлар айланиши жараёнида четга чиқиб, бўш қолган маблағларнинг ҳаракатсиз туриб қолишининг олди олинади;

иккинчидан, такрор ишлаб чиқаришни кенг доирада узлуксиз давом эттиришга имконият яратилади.

Кредитнинг вужудга келиши реалликка айланиши учун муайян шароитлар бўлиши зарур. Шу масала бўйича баъзи иқтисодий адабиётларда келтирилган фикрларни таҳлил қилиб, иқтисодчилар томонидан кредит юзага келишининг қуйидаги шартларига кўпроқ эътибор берилганини кўрсатиб ўтиш мумкин. Кредит муносабати бўлиши учун:

биринчидан, кредит муносабати иштирокчилари – қарз берувчи ва қарз олувчи – ҳуқуқий жиҳатдан мустақил субъект бўлиши керак. Мустақил субъект сифатида ҳар иккала томон бирбири билан ўзаро алоқалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажаришини моддий жиҳатдан қўлқўллаш олиши керак. Мажбуриятларни бажара олиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда мустақил ҳуқуқий субъект сифатида томонлар иқтисодий муносабатга киришишлари керак.

иккинчидан, қарз берувчи ва қарз олувчи манфаатлари бирбирига мос тушган тақдирдагина кредит заруриятга айланади. Бу манфаатлар, авваламбор, объектив жараёнлар, ўзаро манфаатларни тақозо этувчи аниқ вазият билан боғлиқ.

Кредитга зарурат туғилганда қуйидаги манбалардаги бўш маблағлардан кредит ресурслар сифатида фойдаланиш мумкин. Бу манбалар асосан қуйидагилардир:

➤ асосий фондларни тиклаш, капитал таъмирлаш учун ажратиладиган амортизация сифатидаги пул маблағлари;

➤ товарларни сотиш ва янги моддий ресурсларни сотиб олиш вақтларининг бирбирига мос келмаганлиги туфайли юзага келган бўш пул маблағлари;

➤ товарлар реализациясидан тушган тушум билан иш ҳақини тўлаш вақтлари орасида вақтинча бўш туриб қолган пул маблағлари;

- кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида йиғиладиган ва капиталлаштириш учун мўлжалланган кўшимча маблағлар;
- шахсий сектор даромадлари, жамғармалари ва бошқа бўш пул маблағлари.

Кредит бу вақтинча бўш турган пул маблағларини пул эгаси ёки бошқалар томонидан маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир.

Кредит ёрдамида товармоддий бойликлари, турли машина ва механизмлар сотиб олинади, истеъмолчилар маблағлари етарли бўлмаган шароитда тўловни кечиктириб, товарлар сотиб олишлари ва бошқа ҳар хил тўловларни амалга ошириш имкониятига эга бўладилар.

Кредит иқтисодий категория бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг аниқ бир кўриниши сифатида юзага чиқади.

Кредит ҳар қандай ижтимоий муносабат эмас, балки ижтимоий ишлаб чиқариш маҳсули, қийматнинг ҳаракати, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодаловчи категориядир.

Кредитнинг моҳияти унинг ички белгиларини очиб беришга қаратилган. Кредитнинг моҳиятини очиш – бу унинг сифатларини, муҳим томонларини, иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Иқтисодий категория сифатида кредитнинг моҳияти кўпгина иқтисодчи олимлар томонидан ўрганилиб чиқилган ва улар томонидан кредитнинг моҳияти бўйича турлича фикр билдирилган.

Масалан, Э. Вознесенский, А. Зверев, Д. Аллахвердян каби олим кредит махсус категория ҳисоблансада, у молия таркибига киради, деб ҳисоблашади.

В. Захаров, О. Лаврушин, М. Пессель, И. Левчук, В. Рыбин, А. Қодиров, Т. Қоралиев каби олимлар эса кредитни молия билан параллел равишда фаолият кўрсатувчи алоҳида мустақил иқтисодий категория, деб ҳисоблайдилар.

Кредитнинг мустақил категория сифатида моҳиятини аниқлаш мураккаб саволлардан биридир.

Кредит қарзга бериладиган қийматнинг ҳаракати сифатида тушуниш мумкин.

Захаров В. «Кредит вақтинчалик фойдаланишга бериладиган қиймат бўйича бўладиган ижтимоий муносабатдир» деб хулоса қилган бўлса, Қодиров А., Пессель М. эса кредит иқтисодий категория бўлиб, унда ишлаб чиқариш муносабатлари ўз аксини топади ва давлат, хўжалик ташкилотлари, корхоналар, муассасалар бирбирига қийматни маълум вақтга, қайтариб бериш ва тўлаш шарти билан берадилар, деб уқтирадилар.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда кредитнинг баъзи муҳим томонлари аниқланади:

биринчидан, унинг ижтимоий маҳсулот яратиш, миллий даромад ва пул ресурсларини қайта тақсимлашга боғлиқлиги;

иккинчидан, кредитнинг ҳаракат шаклига (товар ёки пул тарзида) эга эканлиги;

учинчидан, такрор ишлаб чиқаришдаги ҳаракатнинг асосий ҳал этувчи белгиси (қарз) эканлиги ва ҳ. к.

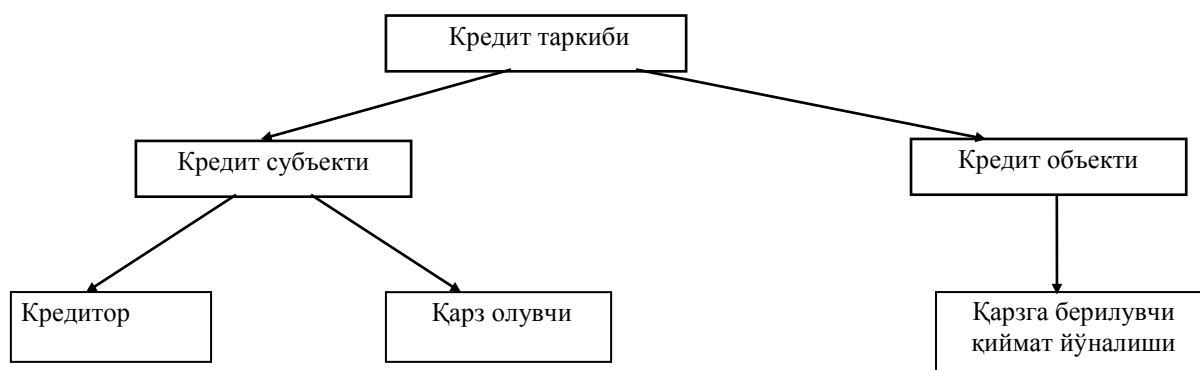
Кредит муносабатларида субъектлар икки хил бўлади:

1. Кредитор (қарз берувчи)

2. Қарз олувчи

Бундан ташқари, кредит муносабатлари таркибининг элементи сифатида кредитнинг объекти юзага келади.

4чизма

Кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги муносабат шундай аниқланадики, бунда кредитор қарз олувчига ресурсларни таклиф қилади, қарз олувчи бу ресурсларни ишлатади ва бунда қарзга берилувчи қиймат кредитор ва қарз олувчи ўртасида айланади. Бу ердан кредитнинг биринчи функцияси келиб чиқади:

1. Қарзга берилувчи қийматни вақтинча фойдаланишга бериш функцияси.

Кредит ва пул маблағлари ўртасидаги муносабатлардан келиб чиққан ҳолда, кредитнинг ҳақиқий пулларни кредит пуллари билан алмаштириш функцияси олдинга сурилган. Лекин бу функция ҳозирги кунда иқтисодий муносабатлар «сахнасидан» чиқиб кетган.

Кредитнинг ташқи муҳит билан алоқаси унинг иккинчи функциясини келтириб чиқаради.

2. Қайта тақсимлаш функцияси.

Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча фазаларига ишлаб чиқариш, тақсимлаш, муомала ва истеъмолга хизмат кўрсатади.

Такрор ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда кредит, ишлаб чиқариш, тақсимлаш ёки истеъмол жараёнида кечадиган функциялардан фарқли ўлароқ қайта тақсимлаш функциясини бажаради.

3. Муомала харажатларини тежаш функцияси.

Кредит вужудга келиш давридан бошлаб ҳақиқий пулларни (олтин, кумуш) кредит пуллари – векселлар, банкноталар, чеклар билан алмашинишини таъминлаб келган. Лекин, олтиннинг монетар аҳамияти йўқолиши туфайли кредит шу функцияси ёрдамида нақд пулсиз

ҳисобкитобларни ривожлантириб, ҳисобкитобларнинг тезлигини ва кам харажатлигини таъминламоқда. Капиталнинг муомалада бўлиш вақтининг иқтисод қилиниши унинг ишлаб чиқаришда бўлиш вақтини оширади ва бу ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, фойданинг ортишига олиб келади.

4. Капитал тўпланишининг жадаллашуви ва концентрациялашуви функцияси.

Капитал тўпланиши жараёни иқтисодий ривожланишнинг барқарорлашуви ва хўжалик юритувчи ҳар бир субъектнинг мақсадга эришишининг муҳим шарти ҳисобланади. Бу масалани ҳал қилишга ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, шунинг билан бирга қўшимча фойда олишга қарз маблағларидан фойдаланиш ёрдам беради. Шунини таъкидлаб ўтиш зарурки, иқтисодий инқироз даврида бу ресурсларнинг қимматлилиги кўпчилик хўжалик фаолияти жабҳаларида капитал тўпланишини жадаллаштириш масаласини ҳал қилишда тўсқинлик қилади. Шунга қарамасдан, кўриб чиқиладиган функция ҳозирги шароитда режали иқтисодиёт даврида ривожланмаган ва маблағлар билан таъминланмаган фаолият жабҳаларини молиявий маблағлар билан таъминланиш жараёнини сезиларли тезлаштиради.

5. Муомалага тўлов воситаларини чиқариш функцияси.

Бу функциянинг амалга ошириш жараёнида кредит фақатгина товар эмас, балки пул муомаласининг жадаллашувига, ундан нақд пулларни сиқиб чиқариб, тўловлар айланишининг тезлашувига ижобий таъсир кўрсатади. Кредит туфайли пул муомаласи доирасига вексель, чек, кредит карточкалари каби воситалар киритилиб, нақд пулли ҳисобкитобларни нақдсиз операциялар билан алмаштиради. Бу эса ички ва халқаро бозордаги иқтисодий муносабатлар механизмини осонлаштиради ва тезлаштиради. Бу масалани ҳал этишда тижорат кредити замонавий товар алмашинувининг керакли элементи сифатида муҳим ўрин тутади.

1. Кредитнинг қайтиб бериш тамойили

Бу тамойил кредитнинг мустақил иқтисодий тушунча эканлигининг шартидир. Қайтиб бериш кредитнинг умумий белгиси ҳисобланади. Қайтиб бериш ўзўзидан вужудга келмайди: у моддий жараёнларга, қиймат айланишининг тугашига асосланади. Аммо айланма ҳаракатнинг тугаши бу – қайтариб бериш эмас, фақат қайтариб бериш учун замин тайёрлашдир. Кредитни қайтариш айланмадан чиққан маблағлар қарз олувчига пул маблағларини қайтариш имкониятини берган тақдирда амалга оширилади. Қайтариб бериш лаёқати иккиёқлама жараёни ифода этади, у кредитор учун ҳам, қарз олувчи учун ҳам бир хил даражада муҳимдир.

2. Кредитнинг муддатлилиги

Бу тамойил кредит берувчидан олинган кредитни ўз вақтида қайтариб бериш муддатини, яъни кредитнинг қандай муддатга берилганлиги билан тавсифланади. Бунда шу муддатлилиқ тамойилига кўра, кредит узоқ ва қисқа муддатли кредитларга бўлинади.

3. Кредитнинг таъминланганлик тамойили

Бу тамойил ёрдамида иқтисодиётнинг ривожланишида қиймат ва моддий ишлаб чиқариш ўртасида бўлиши зарур бўлган пропорцияларнинг

бир меъёрда бўлиши рағбатлантирилади. Бу тамойилнинг асосий моҳияти шундаки, бунда хўжалик айланмасида иштирок этувчи банк маблағларининг ҳар бир сўмига муайян моддий бойликларнинг бир сўми қарамақарши туриши керак. Банклар томонидан халқ хўжалиги тармоқларига берилган кредитлар тўлиқ товар моддий бойликлари ва маълум харажатлар билан таъминланган бўлиши керак. Тармоқларга таъминланмаган кредитларнинг берилиши банк кредитларининг банкка қайтиб келмаслигига асос ҳисобланади. Бу, ўз навбатида, банкнинг ликвидлилигига ва пул муомаласига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам, бозор иқтисодиёти шароитида банклар томонидан бериладиган кредитларнинг товар моддий бойликлар ва харажатлар билан таъминланган бўлишига муҳим эътибор берилмоқда.

4. Тўловлилик тамойили

Бу тамойил айланма фондларининг доиравий айланишини, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминловчи тўлов ресурслари суммасини аванслаштириш заруриятидан келиб чиқади.

Бу тамойилга асосан корхоналар фойдаланилган қарз маблағлари учун кредиторга фоиз шаклида тўловни ўтказадилар. Кредитнинг тўлаш уни тўлиқ суммада ўз эгасига қайтарилишинигина эмас, шу билан кредит учун фоиз шаклидаги тўлов билан қайтарилишини ифодалайди. Демак, кредитор ўз маблағларини ҳеч вақт ўз ҳажмида қайтариб олиш шарти билан бермайди, бунда у маблағни қарзга берганлиги учун муайян тўлов талаб қилади (фоизсиз имтиёзли кредитлар бундан мустасно).

Кредитнинг тўлови нафақат банклар хўжалик ҳисоби мақомига, шу билан бирга, корхоналарни бевосита фойдаси билан боғлиқ хўжалик ҳисобига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Кредит учун ҳақ тўлашнинг иқтисодий моҳияти қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги қўшимча олинган фойданинг тақсимланишини қайд қилишда намоён бўлади. Кўриб чиқиладиган тамойилнинг амалиётда учта асосий функциясини бажарувчи банк фоизи меъёрини ўрнатиш жараёнида намоён бўлади:

- юридик шахслар фойдасининг ва жисмоний шахслар даромадининг тақсимланиши;
- ишлаб чиқаришни тартибга солиш ва ссуда капиталининг тақсимланиши орқали тармоқ, тармоқлараро ва халқаро миқёсда айланиши;
- иқтисодиёт ривожининг инқирозли босқичида банк мижозларининг пул маблағларини инфляциядан ҳимоялаш ва бошқалар.

Ссуда фоизининг ставкаси ссуда капиталидан олинган йиллик даромад суммасининг берилган кредит суммасига нисбати билан аниқланиб, кредит ресурсларининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Бошқа товарлар баҳоси белгиланишининг анъанавий механизмидан фарқли ўлароқ, кредитнинг баҳоси, ссуда капитали бозоридаги талаб ва таклифнинг нисбатини ўзида акс эттиради ва у бир қатор омилларга боғлиқ бўлади:

- бозор иқтисодиётининг даврий ривожланиши (инқироз даврида ссуда фоизи ўсади, юксалиш даврида эса пасаяди);
- инфляция жараёни суръатлари (амалиётда ссуда фоизининг инфляция ўсиш суръатларидан орқада қолиши учраши мумкин);
- тижорат банкларни кредитлаш жараёнини амалга оширувчи Марказий банк орқали давлат кредитини тартибга солишнинг самарадорлиги;
- халқаро кредит бозоридаги ҳолат (масалан, бирор мамлакатда кредит бўйича фоиз ставкасининг ошиши шу мамлакатга чет эл капиталининг оқиб келишига олиб келади ва бу миллий бозорлар ҳолатига таъсир кўрсатади.);
- жисмоний ва ҳуқуқий шахслар пул жамғармаларининг динамикаси (уларнинг ҳажми қисқарган ҳолда ссуда фоизи ўсади);
- потенциал қарз олувчиларнинг кредит ресурсларига бўлган эҳтиёжини аниқлаб берувчи ишлаб чиқариш динамикаси;
- ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги (чет эл амалиётида банклар мавсум даврида кредитлар бўйича фоизларни оширадilar);
- давлат томонидан бериладиган кредит миқдори билан давлатнинг ички қарзлари ўртасидаги нисбат (ссуда фоизи ички давлат қарзлари ўсиши билан бирга ўсиб боради).

5. Кредитнинг мақсадли бўлиши

Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, қарз олувчи томонидан олинган кредитлар аниқ бир мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши зарур. Кредитнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги, масалан, товармоддий бойликлар сотиб олишга ёки бирор ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ва ҳоказо аниқ бирор объектга мақсадли йўналтирилганлиги корхона билан банк ўртасида тузиладиган кредит шартномада кўрсатилган бўлади. Корхона олган кредитини фақатгина кредит шартномада кўрсатилган ишни бажаришга сарфлаши керак. Бунда кредит муайян, аниқ объектга: ишлаб чиқариш харажатларига, ишлаб чиқариш захираларига, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга, ҳисобкитоб ҳужжатларига ва ҳоказоларга берилади.

6-мавзу: Кредитнинг турлари ва шакллари.

Кредитга бўлган талаб қайси усулда ва муддатда, ким томондан кондирилишига ва қарз олувчиларга таклиф қилинишига қараб, кредит бир неча тур ва шаклларга бўлинади.

Узоқ даврлардан буён кредитнинг қуйидаги турлари қўлланилиб келинмоқда.

1. Қисқа муддатли кредитлаш;
2. Узоқ муддатли кредитлаш.

Қисқа муддатли кредитлашда кредитлар бир неча ойлардан бир йилгача бўлган муддатга берилади. Бу турдаги кредитлар ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фондларининг доиравий айланишининг узлуксизлигини таъминлайди. Бизга маълумки, айланма фондларнинг доиравий айланиши деярли барча ишлаб чиқариш соҳаларида бир йил ва ундан камроқ вақт давом қилади. Бир йил фондлар айланишининг табиий ўлчови сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам, бир йил қисқа ва узоқ муддатли кредитлашнинг чегараси бўлиб хизмат қилади. Қисқа муддатли кредитлар ўз табиатига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1. Кредитлаш объектларининг иқтисодий моҳиятига қараб:

- * товар моддий бойликлари учун бериладиган кредитлар;
- * ишлаб чиқариш харажатлари (маҳсулотнинг янги турини ўзлаштириш, мавсумий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни) учун бериладиган кредитлар;
- * ҳисобкитобларни амалга ошириш учун бериладиган кредитлар (аккредитив очилганда, тайёр маҳсулотни жўнатганда ва бошқа ҳолларда).

2. Тўлаш муддатига қараб:

- * муддатли, муддати кечиктирилган ва муддати ўтиб кетган кредитлар.
1. *Кредитни тўлаш манбаларига қараб:*
 - * қарз олувчининг ўз маблағлари ҳисобидан;
 - * грант маблағлар ҳисобидан;
 - * янги кредитлар жалб қилиш ҳисобидан.
 2. *Таъминланганлик тамойилининг амал қилишига қараб:*
 - * тўғридантўғри таъминланганликка эга бўлган кредитлар;
 - * эгри (бирор корхона ва ташкилот воситасида) таъминланганликка эга бўлган кредитлар;
 - * таъминланмаган кредитлар.
 3. *Тўланадиган фоиз даражасига қараб:*
 - * ўртача (нормал) фоиз ставкали;
 - * юқори фоизли;
 - * паст фоиз ставкали;
 - * фоизсиз кредитларга бўлинади.

Узоқ муддатли кредитлашда, кредитлар бир йилдан ортиқ муддатга берилади. Узоқ муддатли кредитлар асосан, асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва улар билан боғлиқ соҳаларни таъминлашда ишлатилади. Ҳозирги даврда узоқ муддатли кредитлар банклар томонидан жуда кам миқдорда

берилсада, улар капитал қўйилмаларини, лойиҳаларни молиялаштиришнинг асосий манбаи сифатида давлатимиз иқтисодини ривожлантиришда катта аҳамият касб этмоқда. Узоқ муддатли кредитлар хўжалик ташкилотлари томонидан қўйидаги объектлар учун жалб қилиниши мумкин:

- қайта тиклашга капитал харажатларни амалга ошириш учун;
- ҳаракатдаги асосий фондларни кенгайтириш ва модернизация қилиш билан боғлиқ харажатлар учун;
- янги қурилиш ва қўшимча юқори самарали тадбирлар бўйича харажатларни амалга ошириш учун;
- янги фан, илмий техника соҳасида тадқиқотлар олиб бориш ва ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш учун ва бошқалар.

Кредит муносабатларининг субъектлари ва объектига, фоиз ставкасига ва кредитнинг ҳаракат доирасига қараб, кредитнинг қўйидаги мустақил шакллари амалиётда қўлланилиши мумкин. Булар банк кредити, тижорат кредити, истеъмол кредити, давлат кредити, халқаро кредит. Амалиётда кредитнинг ҳар бир шакли ҳам ўзига хос хусусиятларига кўра бир неча бўлақларга бўлиниши мумкин.

Банк кредити. Иқтисодиётда кенг тарқалган кредит муносабатларининг шаклларида биридир. Унинг объекти пул маблағларини бевосита ссудага бериш жараёни ҳисобланади. Банк кредитини берувчи кредит муассасалари кредитлаш жараёнини амалга ошириш учун Марказий банкдан махсус лицензия (рухсатнома) олган бўлишлари зарур. Қарз олувчи сифатида юридик шахслар, аҳоли, давлат, хорижий давлат мижозлари иштирок қилишлари мумкин. Кредит муносабатларининг воситаси бўлиб, кредит шартнома ёки кредит келишуви ҳисобланади. Бу кредит тури бўйича олинадиган даромад ёки ставка томонлар билан келишилади ва банк фоизи ёки ссуда фоизи кўринишида бўлади.

Истеъмол кредити. Истеъмол кредити ўзининг мақсади билан кредитнинг бошқа шаклларида фарқ қилади. Унинг фарқли белгиси жисмоний шахсларни кредитлаш ҳисобланади. Кредитнинг бу шаклида кредит берувчи сифатида махсус кредит муассасалари билан бирга товар ва хизматларни сотишни амалга оширадиган жисмоний шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Истеъмол кредити икки шаклда: пул шаклида ёки товар шаклида берилиши мумкин. Жисмоний шахсларга кўчмас мулкка эгалик қилиш учун, қиммат бўлган даволанишни тўлаш, ҳар хил товарлар ва уй жиҳозлари сотиб олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш учун истеъмол кредитлари берилиши мумкин. Пул шаклида истеъмол кредити банклар томонидан, товар шаклида эса товарлар чакана савдоси жараёнида тўлов муддатини чўзиш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда ҳозирги кунларда уйжой сотиб олиш, уйжой қуриш учун пул шаклидаги, узоқ муддатли истеъмол кредити ва товар шаклида автомобиль кредит берилмоқда.

Давлат кредити. Кредитнинг бу шаклининг асосий хусусияти кредит муносабатларида давлатнинг қатнашувидир. Давлат кредитида давлат бир

томондан қарз берувчи ва иккинчи томондан қарз олувчи сифатида иштирок қилиши мумкин. Қарз берувчи вазифасини бажара туриб, давлат, давлат кредит институтлари, жумладан, Марказий банк орқали иқтисодиётнинг ҳар хил соҳаларини кредитлашни ўз зиммасига олади. Давлат томонидан:

- иқтисодиётнинг устувор тармоқларини кредитлаш;
- молиявий ресурсларга эҳтиёж сезаётган давлат аҳамиятига эга бўлган аниқ тармоқ ёки минтақаларга, агар бюджетдан молиялаштириш имконияти тугаган бўлса, вақтинча фойдаланишга маблағ ажратилиши мумкин.

Ундан ташқари, тижорат банкларида банклараро кредитлар бозорида кредит ресурсларни ким ошди савдоси йўли билан ёки тўғридантўғри сотиш жараёнида давлат томонидан маблағлар вақтинча фойдаланишга берилиши мумкин.

Давлатнинг қарзлари кўпайган ҳолларда давлат бюджети камомадини молиялаштириш мақсадида, давлат қарз олувчи сифатида, давлат қарзларини жойлаштириш жараёнини амалга оширади.

Давлат кредитининг характерли хусусияти шундаки, давлат томонидан олинган қарз маблағлар ишлаб чиқариш фондлари айланишида ёки моддий бойликлар яратишда иштирок қилмайди. Бу маблағлар давлат қарзларини коплаш учун ишлатилади.

Давлат хазина мажбуриятларини чиқариш, молия бозорларида давлат қимматли қоғозларини жойлаштириш, давлат заёмларини чиқариш ва сотиш йўли билан банклар аҳолининг ва бошқа молия кредит институтларининг пул маблағларини йиғади ва уларни давлат қарзи ва бюджет камомадини коплашга (молиялаштиришга) сарфлайди.

Шуни таъкидлаш зарурки, ўтиш даврида давлат кредити фақатгина молиявий ресурсларни жалб қилиш манбаи сифатида эмас, балки иқтисодни марказлашган кредит тизими орқали тартибга солишнинг самарали воситаси сифатида ишлатилиши керак.

Халқаро кредит. Кредит муносабатларининг халқаро миқёсда (давлатлар ўртасида) амалга оширилиши халқаро кредитнинг юзага келишига олиб келади. Халқаро кредитга халқаро миқёсда ҳаракат қилувчи кредит муносабатлари тўплаши сифатида қараш зарур. Кредитнинг бу шаклини бевосита иштирокчилари миллатлараро молиякредит институтлари, тегишли давлат ҳокимияти, кредит ташкилотлари ва алоҳида юридик шахслар бўлиши мумкин.

Халқаро кредит бир давлат, шу давлат банки, юридик шахси томонидан иккинчи бир давлатга, унинг банкларида, бошқа юридик шахсларига муддатлилик ва тўловлилик асосида бериладиган кредит ҳисобланади.

Халқаро кредит давлат ва халқаро институтлар иштирок этган муносабатларда пул (валюта) шаклида, ташқи савдо фаолиятида эса товар шаклида бўлиши мумкин.

Халқаро кредит қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

- қарз олувчи ва қарз берувчи сифатида давлат ташкилоти ва муассасалари, банклар, компаниялар, халқаро валютакредит ташкилотлари қатнашадилар;

– қарзга олинган маблағлар қарз олувчи мамлакат томонидан даромад келтирувчи капитал сифатида ишлатилади;

– қарз берувчи мамлакатга тўланадиган ссуда фоизининг манбаси қарз олувчи мамлакат аҳолиси томонидан яратилган миллий даромад ҳисобланади.

Халқаро кредит маҳаллий кредит билан бир қаторда фондлар айланишининг барча босқичларида қатнашади.

Халқаро кредит халқаро иқтисодий муносабатлар доирасида қуйидаги функцияларни бажаради:

* мамлакатлар ўртасида капиталнинг қайта тақсимланишини таъминлайди;

* капиталнинг концентрациялашувига ва марказлашувига шароит яратади ва бу жараёни тезлаштиради;

* ҳар хил валюталарда халқаро ҳисобкитобларни олиб боришда муомала харажатларини қисқартиради.

Халқаро кредитлар характери бўйича – давлатлараро, хусусий, фирма кредитларига;

– шакли бўйича – давлат, банк, тижорат;

– ташқи савдо тизимида тутган ўрни бўйича – экспортни кредитлаш, импортни кредитлашга;

– муддати бўйича – қисқа муддатли 1 йилгача, узоқ муддатли 5 йилдан ортиқ муддатга;

– объекти бўйича – товар ва валюта;

– таъминланганлиги бўйича – товармоддий бойликлар билан ёки хужжатлар билан таъминланган кредитларга бўлинади.

Судхўрлик кредити. Кредитнинг ўзига хос шакли. Хорижда бу тарихан кенг тарқалган кредит ҳисобланади. Амалда судхўрлик кредити Марказий банк томонидан тегишли лицензияга эга бўлмаган жисмоний шахслар, шунингдек хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маблағларни вақтинча фойдаланишга бериш йўли билан амалга оширилади. Судхўрлик кредити ссуда фоизининг юқори ставкаси билан характерланади (120180%). Миллий кредит тизими инфраструктураси ривожланиши ва ҳамма турдаги потенциал қарз олувчиларга кредит ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш натижасида судхўрлик кредити ссуда капитали бозоридан йўқолади.

7-мавзу: Кредит тизими ва унинг барқарорлигига таъсир этувчи омиллар.

Тижорат банкининг фаолиятини олиб боришнинг асосида, энг аввало, унинг ликвидлилиги ётади. Ликвидлилиги бўлмаган банк тўловга лаёқатли бўла олмайди. Амалда айнан ноликвидлик банкларнинг тўловга лаёқатсизлиги, уларни банкротликка ва банк тизими-нинг беқарорлигига олиб келади.

“Ликвидлик” атамаси (лотинча liquidity - оқувчан, суюқлик) сотиш, активларни пул маблағларига айлантиришнинг амалга оширилишини, яъни банкнинг Марказий банк ёки вакил банклардаги нақд пул маблағларидан оқилона фойдаланиш, ликвид активларни сотиш имконияти ва ҳ.к.ларни англатади.

Тижорат банкининг ликвидлиги унинг баланс тузилмаси бўйича белгиланиб, унда активлар пассивга доир муддатли мажбуриятларни қоплаш учун ўз қийматини туширмаган ҳолда йўқотишларсиз пул маблағларига айлантирилиши лозим.

Банк ўз ликвидлигини таҳлил қилиш масаласи банк назорати бўйича Базел битимида, айниқса, чуқур кўриб чиқилган. Ушбу битимга мувофиқ “ликвидликни таҳлил қилиш банкнинг ўз мажбуриятларини муддатида ва зарар кўрмаган ҳолда бажариш лаёқатини аниқлаш заруратини кўзда тутди. Аҳолининг банк тизимига бўлган ишончи банкларнинг ўз мажбуриятларини бениқсон бажаришига боғлиқ. Демак, банкларнинг ликвидлиги ҳамда тўловга лаёқатлилиги банкларнинг умумий молиявий барқарорлигини таъминлаш лозим бўлган банк назорати органларини кўпроқ ўйлантирадиган соҳа ҳисобланади. Мижоз ҳар сафар ўз ҳисобварағидан пул олмоқчи бўлганда банкнинг ўз мажбуриятини бажариш зарурати юзага келади. Мажбурият бажарилмаган тақдирда банк ўз обрўсини йўқотади ва бу ҳам банкни банкротликка олиб келиши мумкин. Ликвидликни таъминлашнинг энг оддий усули банкнинг бир қисм активларини ликвид шаклида, масалан нақд пул, Марказий банк ва бошқа банклардаги вакиллик ҳисобварағидаги қолдиқлар, давлат қисқа муддатли облигациялари (ДҚМО) шаклида сақлаш ҳисобланади.

Банклар ликвидлигининг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни ҳисобга олган ҳолда ликвид активларининг зарур миқдорини белгиллаб олишлари лозим. Мазкур омилларга қуйидагилар киради:

– омонатларнинг кўпайиши ёки камайишига кўра маблағларга эга бўлиш ёки уларни йўқотиш; банк жалб қилинган маблағлар бўйича мажбуриятларни яқин муддатларда бажариш лозим, бу омонатлар ва бошқа пассивларнинг муддатлари билан боғлиқ ҳамда банкда қоладиган депозитлар миқдорини (асосий депозитлар) ҳисобварақдан олинadиган ёки дарҳол тўланadиган депозитлар ва бошқа пассивлар (“Учувчан маблағлар”) билан қиёслаган ҳолда таҳлил қилишни кўзда тутди;

– омонатлар суммасининг ўсиши ёки қисқаришига мувофиқ мажбурий захиралар меъёрий миқдорининг кўпайиши ёки камайиши ҳам ликвидликка

бевосита таъсир кўрсатади, чунки мажбурий захиралар меъёрини бажаришга йўналтирилган маблағлар ликвид активларнинг асосий шаклларида бири ҳисобланади;

– ссудалар ва инвестициялар суммасининг ошиши ёки камайишига кўра маблағлар оқиб келишининг кўпайиши ёки камайиши; ушбу омилнинг таъсири шундан иборатки, ссудалар ва инвестициялар миқ-дорининг ошиши ликвид активлар улушини камайтиради, чунки инвест-ициялар аксарият ҳолларда узок муддатга жалб қилинади.

Даромадлилик ошаётган бир пайтда ликвидликнинг мақбул даражасини таъминлаш учун банк жалб этилган омонатлар муддат-лари ва уларга доир харажатларни таҳлил қилиб чиқиб, кредит қўйил-малари ва инвестициялар муддатлари ҳамда режалаштириладиган даромадлар билан таққослаш лозим. Бундай таққослаш жойлашти-рилган ва жалб этилган маблағларни муддатлари бўйича солиштириш асосида банк ликвидлиги ҳолатини аниқлаш, шунингдек, ликвид-ликнинг зарур даражада энг кўп фойдага эришиш учун қисқа, ўрта ва узок муддатли кредитларнинг оптимал нисбати билан кредит сиёсатини олиб бориш имкониятини беради.

“Тўловга лаёқатлилиқ” “ликвидлик”ка нисбатан кенгрок тушун-ча бўлиб, банк зарур муддатларда кредитлар-омонатчилар, банклар давлат олдидаги мажбуриятларини тўла суммада бажара олиш лаёқа-тини билдиради. Лекин у фақат баланс ликвидлигига боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки бошқа бир қатор факторларга ҳам боғлиқдир. Улар қаторига қуйидагилар киради: минтақа ёки республикадаги сиёсий ва иқтисодий ҳолат, пул бозорининг ҳолати, Марказий банкнинг қайта молиялаштириш имконияти, қимматли қоғозлар бозорининг ривож-ланганлиги, банк қонунчилигининг мавжудлиги ва замонавийлиги, банкнинг ўз капитали билан таъминланганлиги, мижозлар ва партнер-банкларнинг ишончлилиги, банкдаги менежмент даражаси, мазкур кредит муассасаси банк хизматларининг махсуслаш-тирилганлиги ҳамда хилма хиллиги ва бошқа омиллар киради. Шу билан бир вақтда кўрсатилган омиллар тўғридан-тўғри ёки билвосита банк баланси ликвидлигига таъсир кўрсатади, шунингдек, бир-бири билан маълум даражада алоқада бўлади. (Айтилганларни чизма тарзида кўрсатиш мумкин).

Тижорат банкларининг баланси икки қисмдан иборат бўлади: актив ва пассив. Банк пассивлари таркибий жиҳатдан ва иқтисодий мазмунига кўра, банкнинг ўз маблағлари ва унинг мажбуриятларидан ташкил топади. Ўз навбатида банк мажбуриятлари иқтисодий мазму-нига кўра жалб қилинган ва қарз маблағларга бўлинади. Демак, банк пассивлари:

1. Банк капитали– банкнинг хусусий маблағлари
2. Жалб қилинган маблағлар.
3. Қарз маблағларидан иборат.

Банк активларини иқтисодий мазмуни таркибига кўра бир неча қисмларга ажратиш мумкин. Бунда активларнинг муддатига кўра ёки ликвидлигига кўра маълум таркибий қисмларга ажратиш мумкин. Ак-тивларни ликвидлигига кўра қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Юқори ликвидликка эга бўлган активлар.
2. Ўртача ликвидликка эга бўлган активлар.
3. Ликвидлиги паст бўлган активлар.

Тижорат банкининг баланси шу банк ресурсларининг аҳволини, буларни шакллантириш манбаларини, шунингдек, ҳисобот даврининг бошидан охиригача бўлган банк фаолиятининг молиявий натижа-ларини пул билан ифодалаб, таърифлаб беради. Балансдаги маълумотларни таҳлил қилиб чиқиш йўли билан банкларнинг маълум давр ичидаги фаолиятини ҳар томонлама билиб олса бўлади. Баланснинг таҳлили банкнинг ўзига тегишли маблағлари қай тарика ўзгариб бораётганлигини, банк активларининг таркиби ва уларнинг қайси томонга қараб ўзгараётганини, банкнинг ликвидлилик ва тўловга лаёқатлилик кўрсаткичлари даражаларини билиш имконини беради.

8-мавзу: Нобанк кредит ташкилотлари ва уларнинг турлари,

Илк маротаба кредит кооперативини ташкил этиш концепцияси 1850 йилда Германияда, аҳолининг кам таъминланган қатламларининг молиявий эҳтиёжларини қондириш мақсадида пайдо бўлган. Тегирмончи ва новвойларнинг дастлабки кооператив кредит жамиятини тузган Герман Шульце-Делич ва кредит уюшмалари фаолиятининг асосий қоидаларини биринчи бўлиб баён этган ҳамда кейинроқ кредит уюшмалари федерацияси (ассоциацияси)ни шакллантиришга кўмак берган Фредерик Райфайзен кооператив ҳаракатига асос солганлар. Фредерик Райфайзен бу инсон биринчи бўлиб кредит уюшмалар учун фаолият принципларини ёзади ва кейинчалик КРЕДИТ УЮШМАЛАРИ АССОЦИАЦИЯСИНИ ташкил этади. Бу ассоциацияни ташкил этиб, янги очилган кредит уюшмаларни қонун, мижозлар билан таъминлаш билан шуғулланган.

Махсус ихтисослашган кредит институтлари (банклар) тижорат банклари фаолиятини тўлдиради ва улар иқтисодийётнинг кам рента-беллик, кам фойдали тармоқларига (қишлоқ хўжалиги, уй-жой кури-лиш, тадбиркорликни ривожлантириш ва бошқалар) енгил шароитда кредитлар бериш йўли билан уларнинг фаолиятини рағбатлантириб, ривожлантириб боради.

Кредит уюшмаси деб юридик ва жисмоний шахслар томонидан кредитлар бериш мақсадида ихтиёрий тенг ҳуқуқли аъзолик асосида тузиладиган кредит ташкилоти эътироф этилади. Кредит уюшмаси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банк ҳисобварақларини белги-ланган тартибда очишга ҳақлидир.

Кредит уюшмаси ўзининг фирма номи давлат тилида тўлиқ ёзил-ган ҳамда жойлашган манзили кўрсатилган юмалоқ муҳрига эга бўлиши лозим. Муҳрда айна пайтнинг ўзида фирманинг номи бошқа исталган тилда ҳам кўрсатилиши мумкин.

Кредит уюшмасининг фирма номида "кредит уюшмаси" сўз бирикмаси ифодаланиши ва у бошқа кредит уюшмаларининг фирма номига ўхшаш бўлмаслиги керак. Ушбу Қонун талабларига жавоб бермайдиган юридик шахс ўз номида "кредит уюшмаси" сўз бирик-масидан фойдаланишга ҳақли эмас.

Кредит уюшмаси ўз номи ёзилган штампларга, бланкаларга ва ўз эмблемасига эга бўлишга ҳақлидир.

Кредит уюшмаси ишлаб чиқариш, суғурта, савдо-воситачилик ҳамда ушбу Қонунда назарда тутилмаган бошқа фаолият билан бево-сита шуғулланишга ҳақли эмас” деб айтилган. Аммо бу Қонун 2006 йил 14 апрелда киритилган ўзгартиришларни инобатга олиб талқин қилинганда, тўрт йиллик давр ичидаги ўзгаришларни ва қонунга бўлган талабни инобатга олган ҳолда лойиҳа тузилганлиги маълум бўлади. Қонун лойиҳасини тайёрлашдан мақсад, кредит уюшмалари тизимини янада ривожлантириш, уларни ташкил этиш ва бошқариш, шунингдек, кредит уюшмалари тизимини

тартибга солиш ва назорат қилиш механизмини такомиллаштиришга қаратилган.

Микрокредит, микроқарз, микролизинг бериш соҳасида хизмат-лар кўрсатиш бўйича фаолиятини амалга оширувчи ва ушбу Қонунга мувофиқ бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатувчи юридик шахс микрокредит ташкилотидир.

Микрокредит ташкилот Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банк ҳисобварақларини белгиланган тартибда очишга ҳақли.

Микрокредит ташкилоти ишлаб чиқариш, суғурта, савдо-восита-чилик ва қонунда назарда тутилмаган бошқа фаолият билан бевосита шуғулланишга ҳақли эмас.

Ломбард ташкилотлари деганда қимматбаҳо металлларни гаровга олган ҳолда кредит берувчи юридик шахс мақомига эга ташкилотлар тушунилади. Ломбард ташкилотлари жисмоний шахслар ўзининг молиявий хизматларини кўрсатади.

Кредит уюшмалари – кооператив молия ташкилоти бўлиб, у уюшма аъзоларига тегишли ва уларга демократик принциплар асосида хизмат кўрсатади. Кредит уюшмасининг мақсади жамғармаларни жалб қилиш, умумий маблағлардан аъзоларга кредитлар беришда фойдаланиш ва уюшма аъзоларининг молиявий аҳволини яхшиловчи бошқа молия хизматларини кўрсатишдан иборат.

Кредит уюшмаларни рўйхатдан ўтказиш ва лицензия беришни амалга оширувчи орган булиб “Марказий банк туғрисида”ги қонунга биноан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки амалга оширади. Юқорида айтилганидек, кредит уюшмаларининг асосий мақсади бўлиб ўзининг аъзоларига юқори сифатли ва тезкор хизматлар кўрсатишдан иборатдир.

"Марказий банк туғрисидаги қонунга, “Кредит уюшмалари туғрисида”ги қонунга кўра кредит уюшмалари фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тартибга солади. У кредит уюшмалари учун мажбурий бўлган молия операцияларини ўтказиш, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритиш қоидаларини белгилайди.

Қуйидаги ҳужжатлар кредит уюшмалари фаолиятини тартибга солади:

- Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси;
- Ўзбекистон Республикаси “Кредит уюшмалари туғрисида”ги қонуни;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг меъёрий ҳужжатлари.

Бошқа турдаги молия-кредит муассасалари.

Микрокредит, микроқарз, микролизинг бериш соҳасида хизматлар кўрсатиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи ва Қонунга мувофиқ бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатувчи юридик шахс микрокредит ташкилотидир. Микрокредит ташкилоти Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банк ҳисобварақларини белгиланган тартибда очишга ҳақли.

Микрокредит ташкилоти ишлаб чиқариш, суғурта, савдо-восита-чилик ва ушбу Қонунда назарда тутилмаган бошқа фаолият билан бевосита шуғулланишга ҳақли эмас.

Микрокредит ташкилотларини ташкил этиш Микрокредит ташкилотлари юридик ва (ёки) жисмоний шахслар томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклда ташкил этилиши мумкин.

Микрокредит ташкилотлари давлат органлари, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари ва диний ташкилотлар томонидан ташкил этилиши мумкин эмас.

Микрокредит ташкилотининг таъсис ҳужжатлари Микрокредит ташкилоти таъсис ҳужжатлари асосида фаолият кўрсатади. Микрокредит ташкилотининг таъсис ҳужжатларида муайян ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги юридик шахслар учун қонун ҳужжатларида белгиланган маълумотларга қўшимча равишда қуйидаги маълумотлар бўлиши керак:

- ❖ микрокредитлар, микроқарзлар, микролизинг бериш ва бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатиш бўйича фаолият тўғрисидаги;
- ❖ бошқарув органларининг тузилиши ва ваколатлари тўғрисидаги;
- ❖ микрокредитлар, микроқарзлар, микролизинг бериш ва бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатиш учун маблағларни шакллантириш манбалари тўғрисидаги;
- ❖ микрокредит ташкилотида аудит ўтказиш тартиби тўғрисидаги.

Микрокредит ташкилотининг устав фонди. Микрокредит ташкилотининг устав фонди пул маблағларидан, шунингдек мазкур ташкилот устав фонди миқдорининг йигирма фоизидан ошмайдиган бошқа мол-мулкдан шакллантирилади.

Микрокредит ташкилотининг устав фондиди шакллантиришда кредитга, гаровга олинган маблағлардан ва бошқа жалб қилинган маблағлардан фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Микрокредит ташкилоти устав фондидининг энг кам миқдори лицензия олиш учун мурожаат қилинган кунга қадар фақат пул маблағларидан шакллантирилган бўлиши керак.

Микрокредит ташкилотининг фирма номи ва мухри. Микрокредит ташкилотининг фирма номида "микрокредит ташкилоти" сўз бирикмаси ифодаланиши ва мазкур ном бошқа микрокредит ташкилотларининг фирма номига ўхшаш бўлмаслиги керак. Ушбу Қонун талабларига жавоб бермайдиган юридик шахс ўз номида "микрокредит ташкилоти" сўз бирикмасидан фойдаланишга ҳақли эмас.

Микрокредит ташкилоти ўзининг фирма номи давлат тилида тўлиқ ёзилган ҳамда жойлашган ери кўрсатилган муҳрига эга бўлиши керак. Муҳрда айна вақтнинг ўзида фирма номи бошқа тилда ҳам кўрсатилиши мумкин. Микрокредит ташкилоти ўз номи ёзилган штампларга, бланкаларга ва ўз эмблемасига эга бўлишга ҳақлидир.

Микрокредит ташкилотларини давлат рўйхатидан ўтказиш. Микрокредит ташкилотлари қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат рўйхатидан ўтказилиши керак.

Микрокредит ташкилоти фаолиятини лицензиялаш. Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда микрокредит ташкилоти микромолиявий хизматлар кўрсатиш фаолиятини лицензия олганидан кейин амалга оширади.

9-мавзу: Банкларнинг келиб чиқиши ва банк тизими.

Банк деб пул маблағларини йиғувчи, сақлаб берувчи, кредит-ҳисоб ва бошқа ҳар хил воситачилик операцияларини бажарувчи муассасага айтилади.

Банклар пайдо бўлишининг асоси товар-пул муносабатларининг ривожланиши ҳисобланади. Товар-пул муносабатларининг юзага келиши ва уларнинг ривожланиб бориши барча ижтимоий-иқтисодий тузумларда банкларнинг мавжуд бўлишини тақозо қилади.

Банклар ўрта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқа давлат, шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар ўз бўш турган маблағларидан фойда олиш мақсадида уларни вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган субъектларга беришган. Бу ҳол пул алмаштирувчи пулдорларнинг банкирларга айланишига олиб келган.

Банк сўзи италянча «банса» сўзидан олинган бўлиб «стол», аниқроғи «пуллик стол» деган маънони англатади. Ўрта асрларда италиялик пулдорлар ҳамёнларидаги, идишлардаги монеталарни стол устига қўйиб ҳисоб-китоб қилганлар.

XII асрларда Генуяда пул алмаштирувчилар «банчерии» деб атаган. Агар пулдорлардан бирортаси ишончни оқламаса ва ўз ишига масъулиятсизлик қилса, у ўтирган столни синдириб ташлашган ва уни «Бансо ротто», яъни банкрот деб аташган. Яъни бизга маълум бўлган «банкрот» сўзи ҳам италянча «банса» сўзидан олинган.

Банклар пайдо бўлишининг бошланғич босқич ХВИ асрда Фло-ренция ва Венецияда ташкил қилинган кичик жиробанклар ҳисоб-ланади. Кейинчалик шундай банклар Амстердамда (1605 й.), Гам-бургда (1618 й.), Миланда, Нюрнбергда, Генуяда вужудга келган. Бу банклар асосан ўз мижозлари–савдогарларга хизмат қилган, улар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб борган. Бу банклар ўз мижозларини монеталар таркиби бузилиши туфайли зарар кўришдан ҳимоя қилган. Улар ҳисобларни маълум суммадаги қимматбаҳо металлни ифодаловчи махсус пул бирлигида олиб боришган. Ўзлари-нинг бўш пул маблағларини жиробанклар давлатга, шаҳарларга, чет эл савдогарларига ссудага беришган.

Тарихда биринчи юзага келган банк Англия банки ҳисобланиб, у 1694 йилда акционерлик банки сифатида ташкил бўлган. Бу банк акционер-эмиссион банк бўлиб, унга давлат томонидан банкнотлар чиқаришга рухсат берилган. Кейинчалик, саноат ривожланиши нати-жасида банклар бошқа мамлакатларда ҳам ташкил қилиниб борган. Банкларнинг келиб чиқиши ва ривожланиш ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар ва талабларнинг ошиши, савдо капитали айлани-шининг тезлашуви билан боғлиқ бўлган. Натурал хўжалик муноса-батларининг тугаши, савдо-сотик муносабатларининг ривожланиши пуллик ҳисоб-китоблар олиб боришга, кредитнинг ривожланишига йўл очди. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ёлланма меҳнатни жалб қилишга олиб келган. Ёлланма меҳнат учун ҳақнинг

пул шаклида тўланиши, доимий пул айланишини юзага келтирди. Пул айлани-шини эса банк томонидан бошқарилиши зарур эди. Шундай қилиб, банклар маблағларни йиғиш ва тақсимлаш орқали ссуда капитали ҳаракатини бошқара бошлади. Ссуда капиталистидан фарқли ўлароқ банкир тадбиркор сифатида ўз иш фаолиятини олиб борган.

Агар саноат соҳасидаги пулдор ўз капиталини саноатга, савдогар ўз маблағини савдога қўйса, банкир ўз капиталини банк ишига қўяди. Ссуда капиталисти асосан ўзининг бўш капиталини қарзга берса, банкирлар асосан четдан жалб қилинган маблағларга таянади. Ссуда-га маблағ берувчи пулдорнинг даромади ссуда фоизи бўлса, банкир-нинг даромади банк фойдаси ҳисобланади. Банклар корхона, таш-килот, давлат муассасалари, аҳоли бўш пулларини жалб қилиш орқа-ли катта ҳажмдаги капитални ўз қўлларида жамлайдилар ва даромад келтирувчи капитал ҳаракатини бошқариб борадилар. Банкларнинг йириклашуви ва улар фаолиятининг такомиллашуви уларнинг махсус корхоналар – кредит муассасаларига айланишига олиб келади.

Шундай қилиб, банк фаолияти халқ хўжалиги мавжуд бўлган бўш маблағларни жалб қилиш ва ссуда капиталини тақсимлашни ўз ичига олади. Банк ўз фаолияти давомида маълум даромадга эга бўлади. Бу даромад банк жалб қилган ресурсларга йўналтирилган фоиз ва жойлаштирган ресурслар бўйича оладиган фоиз ўртасидаги фарқдан иборат бўлади.

Кредит тизими деб кредит муносабатлар мажмуаси ва кредит муносабатларни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи кредит инсти-тутлар йиғиндисига айтилади. Кредит тизими орқали ҳуқуқий ва жис-моний шахсларнинг вақтинча бўш маблағлари йиғилади ва корхона, ташкилотларга, аҳолига, давлатга вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит тизими бир неча бўғинлардан иборат бўлиши мумкин. Маб-лағларни жалб қилиши ва тақсимланишига қараб кредит тизими бўғинлари ўз хусусиятларига эга бўлади. Жаҳон амалиётида кредит тизими ўзининг ташкил қилиниш турига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- Марказий банк;
- тижорат банклар;
- махсус-кредит институтлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида икки поғонали кредит банк тизими кўп мамлакатлар иқтисодининг асоси ҳисобланади. Бу Марказий банк, банк институтлари ва нобанк кредит муассасаларидир.

Банк институтларига қуйидаги банклар киради:

- тижорат банклар;
- инвестиция банклари;
- жамғармалар жалб қилувчи банклар (Ўзбекистонда Халқ банки);
- ипотека банки;
- савдо банклари;
- ташқи иқтисодий алоқалар бўйича банклар;
- тармоқлар бўйича ихтисослашган банклар ва бошқалар.

Нобанк кредит ташкилотларга:

- инвестиция компаниялари;
- суғурта компаниялари;
- нафақа ва бошқа фондлар киради.

Кредит тизимида асосий ўринни банк институтлари, банк инс-титутлари таркибида салмоқли ўринни тижорат банклари эгаллайди. Тижорат банклари кредит тизимининг бошқа бўғинларига нисбатан кўпроқ бўш ресурсларни жалб қилади ва кўп микдорда мижозларга кредитлар беради.

Банклар маълум белгиларига қараб қуйидаги турларга бўлинади.

- мулк шаклига қараб: акционер, ноакционер, кооператив, ком-мунал, давлат, аралаш, халқаро банклар;
- кредит берувчи банклар.

Миллий мавқеи бўйича: миллий ва хорижий банкларга бўлинади.

Фаолият кўрсатиши ва бажарадиган функцияларига кўра: депозит, универсал, ихтисослашган банкларга бўлинади.

Банкларнинг вазифалари ва функциялари. Банк тизими ва унинг ривожланиш босқичлари. Ўзбекистон Республикаси банк тизими, унинг поғоналари, мақсад ва вазифалари.

Тижорат банкларининг иқтисодий мавқеи фаолият доирасининг кенг бўлишига олиб келади.

Тижорат банклари қуйидаги асосий функцияларни бажаради.

1. Вақтинча бўш турган пул маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантириш.
2. Корхона, ташкилотлар, давлат ва аҳолини кредитлаш;
3. муомалага кредит пуллар (муомаланинг кредит воситалари) ни чиқариш.
4. Иқтисодиётда ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш.
5. Молия - валюта бозорида фаолият кўрсатиш.
6. Иқтисодий-молиявий ахборотлар бериш ва консультация хизматларини кўрсатиш.

10-мавзу: Марказий банк ва унинг функциялари.

Марказий банкнинг вазифалари ва функциялари тўғрисидаги фикрлар Ўзбекистон Марказий банкига ҳам тегишлидир. Ўзбекистон Республикаси Мар-казий банки фаолиятининг баъзи бир хусусиятли томонлари тўғрисида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистон Республикасида Мар-казий банкнинг асосий мақсади пул-кредит тизими ва миллий валюта барқарорлигини таъминлаш асосида иқтисодий ўсишга эришишдан иборат.

Пул-кредит сиёсатини самарали амалга ошириш учун Марказий банк пул-кредит сиёсатини ривожлантиришнинг бир йилга мўлжал-ланган асосий йўналишларини ишлаб чиқади. Бу йўналишлар Олий Мажлис томонидан тасдиқлангандан кейин ҳаракат дастури сифатида қабул қилинади. Марказий банкнинг вазифалари хилма-хил бўлиб, бу қонунда акс эттирилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳуқуқий шахс сифатида, давлат мулкига асосланган бўлиб, иқтисодий жиҳатдан муста-қил муассаса сифатида ўз харажатларини даромадлари ҳисобидан қоплаши керак. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўз микёси ва фаолият даражасига кўра республикадаги энг йирик банк ҳисобланади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Мар-казий банки тўғрисида»ги қонун асосида фаолият кўрсатмоқда. Бу қонуннинг 3-моддасида кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг бош мақсади миллий валютанинг барқарор-лигини таъминлашдир. Валюта барқарорлиги пул массаси, нарх-наво ва миллий валюта курсининг барқарор бўлиш тушунчасини ўз ичига олади. Албатта, пул массаси, валюта курси, нарх-навога таъсир қилувчи бошқа омиллар ҳам мавжуд. Миллий валютанинг барқарор-лигини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қатор муҳим вазифаларни ҳал этади. Уларнинг асосийлари куйида-гилардир:

- монетар сиёсатни ва валютани бошқариш сиёсатини шакл-лантириш, қабул қилиш ҳамда амалга ошириш;
- Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобларнинг самарали тизимини ташкил қилиш ва таъминлаш;
- банклар фаолиятини тартибга солиш ва банклар фаолияти усти-дан назорат қилиш;
- Ўзбекистон Республикасининг расмий олтин-валюта захираси-ни сақлаш ва уларни бошқариш;
- Молия вазирлиги билан биргаликда давлат бюджетининг касса ижросини ташкил этиш.

Марказий банкка айрим банк корхона ва ташкилотларнинг капи-талида қатнашиши, уларга молиявий ёрдам кўрсатиши, тижорат тури-даги фаолиятларни олиб бориши ман қилинади. Марказий банкни бошқаришнинг

юқори ташкилоти бошқарув бўлиб, у монетар сиёсат-ни ҳамда ўз зиммасига юклатилган бошқа вазифаларни амалга оширишда бошқа давлат ташкилотларининг бевосита ва билвосита аралашувидан ҳоли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш учун қуйидаги асосий функцияларни бажаради.

1. Иқтисодий пул-кредит дастаклари ёрдамида бошқариш.
2. Ҳисоб-китоб ва пул ўтказиш операцияларини бажаришни йўлга қўйиш.
3. Тижорат банклари фаолиятини бошқариш ва назорат қилиш.
4. Бошқа кредит муассасаларининг касса захираларини сақлаш.
5. Расмий олтин-валюта захираларини сақлаш.
6. Ҳукумат учун ҳисоб-китоб ва кредит операцияларини бажариш.
7. Тижорат банкларига кредит бериш.
8. Пул эмиссияси.

Марказий банк ўз сарф харажатларини даромадлари ҳисобидан қопловчи иқтисодий жиҳатдан мустақил муассасадир. Марказий банкнинг мол-мулки унинг пул ва бошқа моддий бойликлардан иборат бўлиб, уларнинг қиймати Марказий банк балансида акс эттирилади.

Республика Марказий банкининг низом капитали 2 млрд. сўм деб белгиланган. Шунингдек, Марказий банк солиқлар ва божлардан «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 23-моддасига мувофиқ озоддир. Марказий банк келгуси йил учун Ўзбекистон Республикаси монетар сиёсатининг асосий йўналиш-ларини ишлаб чиқади ва ҳар йили кейинги молия йили бошла-нишидан 30 кун олдин Олий Мажлисга бу ҳақда ахборот беради. Марказий банк пул-кредит, молия, валюта ва нарх муносабатлари-нинг аҳволига асосланиб, муомаладаги пул муассасининг битта ёки бир қанча кўрсаткичлари ўзгаришининг аниқ мақсадли мўлжал-ларини белгилаши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки пул-кредит сиёсати иқтисодий вазиятни таҳлил қилиш ва олдиндан айтишни, пул миқ-дорини йиллик ўстириш суръатларининг мақсадли кўрсаткичларини, кредит, фойиз ва валюта сиёсатини амалга ошириш йўналишларини ўз ичига олиб муҳим макроиқтисодий жараёнлар: пулнинг кадрсиз-ланиши, миллий ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми ҳамда меҳнат ресурсларининг бандлиги, тўлов балансини барқарорлаштиришга йўналтирилган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўзаро ҳисоб-китоб-ларнинг Ўзбекистон тижорат банки томонидан белгиланган ва ҳамма банк ҳамда миждозлар учун мажбурий бўлган қоидалар асосида олиб борилишини назорат қилади. Чунки белгиланган қоидаларнинг бир тахлитда қўлланилиши бутун республика ҳудудида ҳисоб-китоблар-нинг узлуксизлигини таъминлайди.

«Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги Қонуннинг 50-моддасига мувофиқ, банкларни назорат қилишдан асосий мақсад банк тизимининг барқарорлигини таъминлаш, омонат-чи ва кредиторлар манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат. Ўзбе-кистон Республикаси Марказий банки банк фаолиятини амалга оши-ришга рухсат

беради. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк муассасаларининг ривожини ҳар томонлама ҳи-собга олиб ва кузатиб боради, капиталнинг айнан бир хиллиги, лик-видликка доир талабларни ўз ичига олувчи иқтисодий меъёрларни (52-модда), шунингдек, кредитлаш ҳажми, лимитларини белгилайди. Капиталнинг етарлилиги, активларининг сифати, фойдалиги ва лик-видлилигига қараб тижорат банкларининг молиявий аҳволи баҳола-нади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки валютани тартибга солиш ва валютани назорат қилиш давлат органидир. Шу билан бир-га, Марказий банк юридик ва жисмоний шахсларга чет эл валютасида операциялар ўтказишга лицензиялар беради ва миллий валютани чет эл валютасига нисбатан курсини аниқлаш шартини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки халқаро ҳисоб-китоб-ларда захирадаги актив ва кафолатли суғурта фонди вазифасини бажариш билан бирга дунё молия бозорларида операцияларни амалга ошириш йўли билан мамлакатимизнинг олтин-валюта захиралари қийматини ҳам яратади. Бошқа молия муассасалари, корхоналар ва хусусий шахслар ҳам хорижий валютага эга бўлиш ва валюта опера-циялари ўтказиш ҳуқуқи борлигига қарамасдан, Ўзбекистон Респуб-ликаси Марказий банки валюта захираларини сақловчи асосий депо-зитарий бўлиб қолиши лозим.

Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг банкири, маслаҳатчиси ва хазина вакили сифатида иш тутади.

«Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 44-моддасига мувофиқ Марказий банк ҳукумат банкири сифатида ҳукумат муассасалари ва ташкилотларининг ҳисоб варақ-ларини юритади, ана шу ҳисоб варақларда маблағларни жамғаради ва улардан тўловларни амалга оширади; давлат қимматбаҳо қоғозлари билан операциялар ўтказиб туради; давлатга бевосита қисқа муддатли ва узоқ муддатли ссудалар шаклида ёки давлат облигацияларини харид қилиш тарзида кредит беради; ҳукумат идораларининг топшириғига биноан олтин билан ёки хорижий валютада операциялар бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳукуматнинг хазина вакили сифатида ҳукумат ҳисобварақларини юритади, Ҳукуматнинг молия операцияларига кўмаклашади бюджет даромад ва харажатлари масалалари юзасидан маслаҳатлар беради, давлат қимматли қоғоз-ларини жойлаштиради, улар бўйича ҳисобварақлар юритади ва дав-латнинг бошқа қарз мажбуриятлари бўйича тўловларни амалга оши-ради.

Банклар банки сифатида Ўзбекистон Республикаси Марказий бан-ки ҳисоб-китоб-тўлов операцияларини ўтказиш, банклараро тўлов-ларнинг ҳисоб-китоб-клиринг хизматини уюштириш тартибини бел-гилайди, тижорат банкларига кредитлар, тегишлича кўрсатмалар беради.

Тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидаги ўз ҳисоб варақаларидан ўзаро ҳисоб-китоблар учун фойдаланадилар. Бундан ташқари, уларнинг ўз маблағлари камлик қилса, Марказий банкдан кредит

олишлари, нақд пул бўйича ҳам Марказий банкка мурожаат қилишлари мумкин.

Шунингдек, ўз ҳисоб ва кредит операциялари бўйича ставкаларни мустақил равишда белгилайди. Марказий банк Ўзбекистон Респуб-ликаси ҳудудида қонуний тўлов воситасида банкноталар ва танга кўринишидаги пул белгиларини муомалага чиқаради.

Марказий банк ва у ваколат берган талабга кўра бир номинал қийматдаги банкнота ва тангаларни бошқасига ҳеч қандай тўловсиз ёки воситачилик ҳақисиз алмаштириб беради. Нақд пул маблағларини муомалага чиқариш ва қайтариб олишни фақат Марказий банк амалга оширади.

Марказий банк тижорат банклари учун мажбурий захира миқ-дорини белгилаб беради. Ҳозирги кунда бу кўрсаткич миллий валю-тада 15 % ва хорижий валютада 8 %ни ташкил қилади. У пул муома-ласини барқарорлаштириш ва банклар ликвидлигини таъминлашда аҳамиятга эга.

Марказий банк – кредит тизимининг бош банки бўлиб, мамлакатда пул-кредит сиёсатини, эмиссия жараёнларини олиб боради.

Биринчи Марказий банклар бундан қарийб уч юз йил олдин тижо-рат банкларининг ривожланиши натижасида вужудга келган. Булар 1668 йилда ташкил қилинган Швед Рикс Жиро банки, 1694 йилда ташкил қилинган Англия банкларидир.

Европа мамлакатларида Марказий банклар анча кечроқ, асосан XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб фаолият кўрсата бошлаган.

Банклар пайдо булишининг бошланғич даврларида улар марказий (эмиссия) ёки тижорат банклари тариқасида юзага келган эмас, яъни банклар ўртасида ҳозиргидек бўлиниш бўлмаган. Банк иши ривожла-нишининг биринчи босқичларида ривожланган мамлакатларда тижо-рат банклари капиталларни йиғиш мақсадида муомалага банкнотлар чиқарганлар. Банкларнинг йириклашуви, банк ишининг ривожла-ниши натижасида банкноталарни муомалага чиқариш йирик тижорат банклар қўлига ўта борган ва кейинчалик бирор йирик банк их-тиёрига берилган. Бу банк миллий ёки эмиссион банк кейинчалик марказий банк деб аталган. Марказий банк яъни кредит тизимини бошқариб турувчи, барча банклар фаолиятини назорат қилиб турувчи кредит институти сифатида намоён бўлади.

11-мавзу: Тижорат банклари ва уларнинг функциялари.

Тижорат банкларининг юридик шахс сифатида фаолияти омонатчилар, кредиторлар, умуман, давлат ва жамият манфаатларига жиддий дахлдор бўлганлиги туфайли унинг ташкил топиши узоқ давом этадиган жараён ҳисобланади. Шу вақт ичида бўлғуси таъсисчилар ўртасида ўзаро муносабатлар ўрнатилади, банк устав капитали учун зарур бўлган маблағлар тайёрланади, раҳбар шахслар зарур ҳужжатлар тайёрлайди, тегишли текширувдан ўтказилади ва ҳоказолар.

Тижорат банкларини ташкил этиш ва тугатишнинг ҳуқуқий асослари “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонунда ифодаланган. Шу қонуннинг 2-боби “Банкларни ташкил этиш ва улар фаолиятини тугатиш тартиби” деб номланиб ўз ичига 13 модда(7-19 моддалар)ни олади .

Банклар республика ҳудудида ўз фаолиятларини Марказий банк томонидан бериладиган лицензия асосида амалга оширадилар.

Банкларга лицензия бериш Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”, “Акционерлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунлар ва бошқа қонунлари ҳамда банкка меъёрий ҳужжатларда белгиланган талаблар асосида амалга оширилади.

Тижорат банкларини ташкил қилиш 11 феврал 1999 йилда қабул қилинган “Банкларни рўйхатга олиш ва уларга лицензия бериш тартиби тўғрисида”ги 630-сонли Низом асосида олиб борилади.

Ушбу низомда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банкларни рўйхатга олиш ва уларга лицензия бериш тартиби ҳамда шартлари белгилаб қўйилган бўлиб, тижорат банклари очик ёки ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари шаклида ташкил этилиши мумкин.

1-жадвал

Йиллар	Акционерлик тижорат банклари учун	Хусусий банклар учун
2011 йил 1 январдан	10 млн Евро эквивалентида	5,0 млн Евро эквивалентида

Банк ташкил этилганига қадар, яъни у давлат рўйхатидан ўтказилгунича унинг номидан амалга оширилган банк операциялари ҳақиқий ҳисобланмайди.

Банк рўйхатидан ўтказилганидан кейин ўн кунлик муддат ичида солиқ тортишни ташкил этиш учун молия-солиқ органига зарур ҳужжатларни тақдим қилиш зарур.

Банк уставига қўшимча ва ўзгартишлар киритиш учун банк акциядорлар йиғилиши ёки муассисларнинг қарорига мувофиқ белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига мурожаат қилинади ва қуйидаги ҳужжатлар:

- уставга ўзгаришлар киритиш ҳақида банк кенгаши раиси имзолаган илтимоснома;
- банк акциядорларининг уставига ўзгариш ва қўшимча киритиш ҳақидаги мажлиси баёни (3- нусхада);
- банк кенгаши раиси имзолаган уставига киритилган ўзгариш ва қўшимчалар рўйхати (3 нусхада) тақдим этилади.

Мазкур ўзгаришлар ва қўшимчалар Марказий банкда рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб кучга киради.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 49-моддасига кўра, банк муассасини, яъни юридик шахсни қайта ташкил этиш (қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш) унинг муассислари (иштирокчилари) ёки таъсис ҳужжатларида шунга вакил қилинган юридик шахс органи қарорига мувофиқ амалга оширилиши мумкин.

Банкни қайта ташкил этиш акциядорлар умумий мажлиси қарорига кўра амалга оширилиши мумкин. Бу қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг рухсати билан амалга оширилади.

- банк кенгаши раиси томонидан имзоланган илтимоснома;
- акциядорлар умумий йиғилишининг банкни қайта ташкил этиш тўғрисидаги қарори;
- банкни қайта ташкил этишнинг тахминий шартлари, шакллари, тартиб ва муддатларини акс эттирадиган ҳужжатлар;
- қайта ташкил этишнинг натижалари ҳақидаги молиявий тахминлар, шу жумладан, банкнинг у қайта ташкил этилганидан кейин ҳисоб-китоб баланси ва банкни қайта ташкил этиш натижасида вужудга келадиган юридик шахслар ҳақидаги маълумотлар.

Мазкур ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан икки ой давомида кўриб чиқилади.

Марказий банк томонидан банк операцияларини амалга ошириш учун берилган лицензияни бекор қилиш учун мавжуд лицензияни шундай ҳолатга келтириш анча мураккаб ҳуқуқий тадбир бўлиб, тижорат банклари фаолиятининг тўхташи ва тугатишида муҳим асосдир.

Банк фаолиятини тўхтатиш ва банкларни тугатиш “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонунда ҳамда Марказий банкнинг 240-сонли “Банкларни тугатиш тартиби тўғрисида”ги Низомда кўрсатиб ўтилган. Жумладан банк қуйидаги ҳолларда ўз фаолиятини тўхтатади: акциядорлар йиғилишининг қарорига кўра, Марказий банк лицензияни қайтариб олганда, банкрот деб эълон қилинганда ўз фаолиятини тўхтатган банк Марказий банк томонидан банкларни Давлат рўйхатига олиш дафтаридан чиқарилади. Уни фаолияти тўхтатилганлиги матбуотда эълон қилинади. Фаолиятни тўхтатиш ва уни тугатиш тартиби низомда белгилаб берилган.

Тижорат банкини ташкил қилиш ва бошқариш тизими.

Тижорат банкларининг жалб қилинган маблағлар доирасида кредит ресурсларини ташкил қилиш ва ишлаш тамойили банк фаолиятининг пойдевори ҳисобланиб, унинг депозит ва омонатлар жалб қилишга бўлган қизиқишларини оширади, пасивларни жалб қилиш бўйича рақобат муҳитининг юзага келишига асос бўлади. Ундан ташқари четдан жалб қилинган ва қўйилган маблағлар мутаносиблиги банкларда депозитларни жалб этишга қизиқишни кучайтиради ва бу маблағлардан унумли фойдаланишга асос яратади.

Тижорат банкнинг иккинчи ва асосий тамойилларидан бири бу **ҳақиқатда мавжуд бўлган маблағлар чегарасида хизмат кўрсатишдир**. Тижорат банки бошқа банк вакиллик ҳисоб рақамига нақд пулсиз тўловни амалга ошириш, бошқаларга кредит хизматини кўрсатиш ва вакиллик ҳисоб варағида қолган қолдиқ чегарасида нақд пуллик операцияларни бажариши мумкин. Тижорат банкларининг ҳақиқатда мавжуд маблағлар чегарасида фаолият кўрсатиши деганда, банкнинг нафақат ўз ресурс ва кредит қўйилмаларининг мутаносиблиги, балки банкнинг активлари билан унинг жалб қилинган маблағлари ўртасидаги мутаносиблигини таъминлаши тушунилади. Бунда авваламбор, пасивлар ва активлар муддатларининг бир хиллиги инобатга олиниши лозим. Бинобарин, агар банк маблағларни қисқа муддатга жалб этган бўлса ва бу маблағларни узоқ муддатли ссудаларга жойлаштиради, банкнинг мажбуриятлари бўйича тўловларни ўз вақтда амалга ошира олиши бир мунча муаммолар билан боғлиқ бўлиши, бу эса ўз навбатида банкнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Банк активида риск даражаси юқори бўлган ссудалар миқдорининг кўпайиши, банкнинг ресурслари ҳажмида ўз маблағлар ҳиссасининг оширилишини тақозо қилади. Шунга кўра, банк фаолиятини тартибга солувчи иқтисодий нормативларни аниқлашда банк активларининг пасивларга мутаносиб бўлишини инобатга олиш лозим.

Банк қонун доирасида ўз ресурсларидан мустақил равишда фойдаланиши мумкин, лекин унинг актив операциялари ҳажмини маъмурий тақиқлов усуллари билан чегаралаш мумкин эмас.

Маъмурий чекловлар бир марталик ва фавқулодди ҳолларда қўлланилиши мумкин. Бу чекловларни доимий тарзда қўллаш банкнинг тижорат асосларининг бузилишига олиб келади. Шунга кўра, банклар фаолиятини тартибга солиш учун иқтисодий меъёрлардан кенг фойдаланилади. Тижорат банкларининг жалб қилинган маблағлар доирасида кредит ресурсларини ташкил қилиш ва ишлаш тамойили банк фаолиятининг пойдевори ҳисобланиб, унинг депозитлар жалб қилишга бўлган қизиқишини оширади, пасивларни жалб қилиш бўйича рақобат муҳити юзага келишига асос бўлади.

Ундан ташқари жалб этилган ва қўйилган маблағларнинг мутаносиблиги тамойили банкларда депозитларни жалб этишга қизиқишини кучайтириш ва бу маблағлардан унумлироқ фойдаланишга қаратилган. Бу

тамойил асосида ишлаш тижорат банкларни ликвидлигини оширишга ёрдам беради.

Учинчи тамойил бу **банкнинг тўла иқтисодий мустақиллигидир**. Бу тамойилга асосан банк ўз ва жалб этилган маблағлардан мустақил фойдаланиши, мижозлар ва омонатчиларни ўзи мустақил равишда танлаши, кредит сиёсатини мустақил тузиши ва амалга ошириши, фоиз ставкаларини мустақил ўрнатиши ва ўзгартириши, даромадларни мустақил равишда тақсимлаши ва бошқа фаолият турларини мустақил бажариши мумкинлиги кўзда тутилади. Банклар фаолияти тўғрисидаги амалдаги ҳукукий-меъёрларга асосан барча тижорат банклари ўз фонд ва даромадларидан иқтисодий жиҳатдан мустақил фойдаланишлари мумкин.

Тижорат банкининг солиқ тўлагандан кейинги қолган фойдаси акционерларнинг умумий йиғилиши қарорига мувофиқ тақсимланади. Акционерларнинг умумий йиғилиши банкнинг ҳар турлиги фондларга ажратмаларининг норма ва миқдорини, акцияларга тўғри келувчи дивидент суммасини белгилайди.

Мажбуриятлари бўйича тижорат банки ўз маблағлари ва мол-мулки билан жавоб беради. Тижорат банки ўтказадиган операцияларнинг рискинни ўз зиммасига олади.

Учинчи тамойил асосида тижорат банк ва мижоз муносабатлари ётади, яъни банк ссуда бераётган бозор мезонларидан даромад, риск ва ликвидлик даражаларидан келиб чиққан ҳолда беради.

Тижорат банк фаолиятини олиб боришнинг тўртинчи тамойили **банк фаолиятининг тижоратлашуви** бўлиб, бунда банкларнинг тижорат объекти вақтинча бўш турган пул маблағлари ҳисобланади. Бу пул маблағлари банкка тегишли бўлмаган бўлсада, фаолияти давомида банк уларни ўз номидан жойлаштиради.

Банк тижорати кам инвестиция қилиб кўпроқ даромад олиш тамойилига асослангани учун, унинг мажбуриятларининг пассивларидаги улуши кам бўлиши керак.

Тижорат банки кредит бериш ва инвестицияларни молиялаштириш жараёнида иложи бориचा кўп даромад олишни мўлжаллайди.

Ундан ташқари банк фаолиятининг хавфсизлиги ҳам банк тижоратининг асосидан бири ҳисобланади. Банк ҳар доим риск билан боғлиқ фаолият кўрсатади. Банк фаолиятида риск даражаси қанча кам бўлса ва хавфсизлиги юқори бўлса, банкнинг даромади ҳам шунча кўп бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида банклар фаолиятининг яна бир муҳим тамойили шундаки, банк иқтисодий ташкилот сифатида ўзининг капитали, даромади билан риск қилиши мумкин, лекин у мижознинг даромади ёки капитали билан риск қилиши мумкин эмас. Ўйскача қилиб айтганда, банк фаолияти **“ҳамма нарса мижоз учун”** деган тамойилга асосланган бўлиши керак. Бу тамойил банк мижоз учун тўлалигича жавоб бериш зарурлигини билдиради, унинг даромадини таъминлайди.

Мижозлар томонидан қараганда банк ҳар доим шерик ташкилот ҳисобланади. Шериклик муносабатлари икки томоннинг ўзаро

қизиқишларига ва розиликларига асосланган ҳолда амалга оширилиши лозимлиги туфайли банк миждозлар манфаатини таъминлашни биринчи ўринга қўйиши лозим.

Тижорат банклари фаолиятининг кейинги тамойили бу банклар кўрсатадиган хизматлар ва операцияларнинг **универсаллашуви** ва **диверсификацияси** бўлиб, банклар фаолиятининг турли тармоқ ва соҳаларни қамраб олишини кам рисклилиқ асосида юқори даромад олишга йўналтирилган бўлиши лозим.

13-мавзу: Тижорат банкларининг халқаро кредит операциялари.

1. Банкларнинг халқаро кредит операцияларининг моҳияти ва унинг тавсифи.
2. Тижорат банкларининг халқаро факторинг операциялари.
3. Банкларнинг халқаро вакиллик муносабатлари.
4. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида хорижий давлатлар кредит тизимида мавжуд ўзгаришлар жараёнининг тавсифи.

1. Банкларнинг халқаро кредит операцияларининг моҳияти ва унинг тавсифи.

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банклари нафақат мам-лакат ичкарасида, балки бошқа мамлакатлар билан ҳам турли хил операцияларни олиб борадилар. Тижорат банкларининг бошқа мамла-катлар билан олиб борувчи операциялари уларнинг халқаро опера-циялари деб юритилади. Тижорат банкларининг халқаро операция-лари ўз ичига халқаро савдода иштирок қилувчилар ўртасидаги муносабатларни, ссуда капитали бозорида инвестиция фаолиятини юритувчи, туризм, хорижий қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш ва сотиш, валюта айирбошлаш, чек, вексел, инкассация учун банк акцептларини қабул қилиш билан шуғулланувчи мижозлар томони-дан талаб қилинадиган хизматларни ўз ичига олади.

Халқаро операциялардан банкка тушадиган даромаднинг энг асосий қисмини кредит беришдан тушадиган даромадлар ташкил қилади. Халқаро савдони банк томонидан кредитлаш товар ва товар ҳужжатларини гаровга олиш асосида кредит бериш, вексель бўйича кредит ва акцепт кредитларни, банк ссудаларини бериш шаклида амалга оширилади. Ташқи савдони кредитлашнинг янги шаклларига лизинг, факторинг ва форфейтирлаш кабиларни киритиш мумкин. Ўрта ва узок муддатли халқаро банк кредитлари евро-кредит шаклида ҳам берилади.

Банкларнинг халқаро операцияларининг яна бир тури бу банк-ларнинг валюта операциялари ҳисобланади. Банкнинг бир валютани бошқа валютага алмаштириш билан боғлиқ халқаро операциялари валюта операциялари дейилади. Уларни амалга ошириш зарурияти мавжудлигининг асосий сабаби халқаро савдо, халқаро кредит ва хизматлар бўйича ҳисоб-китобларда ягона тўлов воситасига эга бўлиш зарурлиги ҳисобланади.

Турли хил валюта операциялари йиғиндиси жаҳон ссуда капи-тали бозорининг асосий қисмларидан бири бўлган валюта бозорини ҳосил қилади. Валюта бозорида хорижий валютага талаб ва таклиф мужассамлаштирилади. Таклиф сотилган товар ва хизматлари учун даромад олган экспорт қилувчидан, талаб эса сотиб олинган товар ва хизматларни тўлаш учун хорижий валютага муҳтож импорт қилув-чилардан келиб чиқади. Валюта операциялари асосини товарлар ва хизматлар, капитал ва кредитларнинг халқаро ҳаракати ташкил этади.

Валюта бозорида операцияларни махсус банклар, компаниялар ва жисмоний шахслар амалга оширадилар. Биржа ичида ва ундан таш-қаридага валюта

бозорлари бир-биридан фарқ қилади. Валюта операцияларининг кўпчилиги биржадан ташқаридаги бозорларда тижорат банклари орқали амалга оширилади.

Банклар бир-бири билан (бевосита ёки брокерлар орқали), мижозлари билан валюта операцияларини халқаро банклараро валюта бозорида ва биржаларда олиб боради. Валюта шартномаларининг асосий қисми халқаро банклараро валюта бозорида тижорат банклари ўрта-сида имзоланади.

Валюта чекловлари йўқ ёки сезиларли бўлмаган давлатларда (АҚШ, Япония, ГФР, Буюк Британия, Гонконг, БАА ва бошқа) валюта муомалаларини ихтиёрий банк амалга ошириши мумкин. Миллий валюта конвертирланмаган давлатларда валюта операцияларини фақатгина давлат рухсат берган банклар амалга оширади.

Банкнинг валюта бозоридаги фаоллиги банкнинг йириклигига, унинг обрўсига, хорижий бўлимлари ва филиаллари тармоқларининг ривожланганлик даражасига, ЭҲМ билан таъминланганлигига, теле-фон ва телеграф алоқаларининг ривожланганлигига боғлиқ. Валюта операцияларининг асосий қисми йирик тижорат банкларига тўғри келади. Улар валютани сотиш, сотиб олиш, халқаро ҳисоб-китобларни бажариш билан бирга, хорижий валюта захираларини сақлайди ва валюта курсларини аниқлайди. Бошқа банклар уларга котировка бўйича мурожаат қилади ва ўз мижозлари учун валюта сотиб олади.

Кўпчилик мамлакатларда (Япония, ГФР, Франция, Италия, Австралия, Нидерландия) яхши тараққий қилган махсус валюта биржалари мавжуд. 70-йиллардан бошлаб фонд ва товар биржаларида валюта билан савдо қилиш кенг тарқалган.

Банклар томонидан валюта операциялари банкнинг хусусий маблағлари ҳисобига ёки мижозлар ҳисобига амалга оширилиши мумкин. Валюта операциялари хорижий валютада ифодаланган нақдсиз тўлов воситалари: банк депозитлари, чеклар, векселлар, ўтказмалар ҳисобига амалга оширилади. Нақд хорижий валютаси ҳисобига амалга ошириладиган операциялар ҳажми анча кичик ҳисобланади.

Тижорат банкларининг халқаро ҳисоб-китоб операцияларида турли ҳисоб шакллари қўлланилиши мумкин. Булар қаторига банк буйруғига асосан пул ўтказиш (ўтказма тури), банк чеки, банк вексели, аккредитив, инкассо шакллари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ўтказма бу — банкнинг ўз мижозининг талаби, асосан, унинг маблағи ҳисобидан тўланиши зарур бўлган суммани олиши зарур бўлган хорижий корхонага (бенефициарга) маблағи почта ёки телеграф йўли билан ўтказиб қўйиш тўғрисидаги бошқа мамлакатдаги банк корреспондентга берган буйруғи ҳисобланади. Валюта олишнинг энг тез ва ишончли воситаси телеграф ўтказмасидир. Банк-корреспондентлар томонидан махсус коднинг қўлланилиши валюта маблағлари бўйича зарар келтириш ва ўз мижозларига маблағларни ўтказишда банк томонидан хатоларга йўл қўйилишидан сақлайди. Ўтказмада банк икки операцияни бир вақтнинг ўзида бажаради:

мил-лий валюта ҳисобига миждозига хорижий валютани сотади ва хори-жий валютани чет элга ўтказиб беради.

Банк чеки – банкнинг хорижий банк корреспондентга маълум миқдордаги пулни чек эгасига унинг шу банкда мавжуд бўлган корреспондентлик варақасидан тўлаш тўғрисидаги ёзма буйруғидир.

Банк вексели –ўтказма вексель (тратта) бўлиб, банк томонидан хорижий банк корреспондентига тўлаш учун берилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар деганда биз талаблар ва мажбуриятлар бўйича тўловларни мувофиқлаштириш тизимини тушунамиз. Хал-қаро ҳисоб-китоблар тижорат банк корреспондентлари орқали ўтказ-ма, чеклар, векселлар, ўзаро талаб ва мажбуриятларни тенглаштириб воз кечиш йўли билан нақд валютасиз амалга оширилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар шакллари-нинг баъзилари ўтказилиш йўллари билан ички ҳисоб-китобларга ўхшаш бўлса-да, уларнинг ўзи-га хос хусусиятлари мавжуд. Бу хусусиятларни қуйидагича таъриф-лаш мумкин.

Биринчидан, одатда, улар ҳужжат тарзида, яъни молия (чек, век-сель) ва тижорат (коносамент) ҳужжатлари ёрдамида амалга ошади.

Иккинчидан, халқаро ҳисоб-китоблар унификациялашган (бир шаклга келтирилган). Бундай ҳисоб-китобларни амалга оширишда аксарият мамлакатлар банклари, жумладан, МДХ вексель ва чек конвенцияларига амал қилади (Женевада 1930 ва 1931 йилларда қа-бул қилинган ва Париж халқаро савдо палатаси эълон қилган «Ҳуж-жатли аккредитивлар бўйича унификациялашган қоида ва анъаналар» ва «Инкассо бўйича унифика-циялашган қоидалар»га мувофиқ хал-қаро миқёсда ҳисоб-китоб операциялари олиб борилади. Бу ҳужжат-ларга ташқи савдо алоқаларида банкка аккредитив тўғрисида буйруқ берилганда ва инкассо топшириқномалари берилганда мурожаат этиш лозим бўлади.

Классик ва энг кенг тарқалган ҳужжатли ҳисоб-китоблар шакли ҳужжатли аккредитив ва ҳужжатли инкассо ҳисобланади.

Аккредитив банк (банк-эмитент) мажбурияти бўлиб, мол сотиб олувчи (импорт қилувчи) кўрсатмасига биноан мол сотувчи (экспорт қилувчи) варағига маблағни ўтказиш ёки траттани тегишли суммада (хизмат ёки товар) акцептлашни сотувчи томонидан тақдим этилган ҳужжатга мувофиқ амалга оширишни ифодалайди. Аккредитив шак-лидаги ҳисоб-китобларда бир қанча банклар иштирок этиши мумкин: аккредитивни очувчи банк-эмитент; сотувчига аккредитив очилгани тўғрисида хабар берувчи банк; аккредитивни тўловчи ёки траттани акцептловчи банк. Шу билан бирга, банк эмитентдан бошқа банклар ўрнида бир банкнинг ўзи ҳам иштирок этиши мумкин.

Аккредитив операциялари 4 та асосий босқични босиб ўтади.

Биринчи босқич. Импорт қилувчи товар жўнатилишга тайёрлиги тўғрисида хабар олгандан кейин ўз банкига (банк-эмитент) экспорт қилувчи банкида маълум сумма ва муддатга аккредитив очиш топ-шириғини беради. Аккредитив очиш топшириғи билан бирга аккре-дитив берилиши учун талаб қилинадиган ҳужжатлар рўйхати кўр-сатилади.

Иккинчи босқич. Банк эмитентга тегишли банкда аккредитив очилади ва экспорт қилувчига бу ҳақда хабар қилинади, зарур бўлса, аккредитив очилганлиги тасдиқланади.

Учинчи босқич. Товарни жўнатган экспорт қилувчи банкка талаб этилган ҳужжатларни тақдим этади ва товар учун тегишли тўловни олади (одатда, у экспорт қилувчининг ҳисоб рақамига ўтказилади).

Тўртинчи босқич. Экспорт қилувчи банки товар ҳужжатларини банк-эмитентга юборади. У, ўз навбатида, бу ҳужжатларни импорт қилувчига тақдим этади ва аккредитив суммасини қоплайди (импорт қилувчи бу суммани тўлаб беради).

Мажбурият турига кўра банк аккредитиви «чақириб олинмайдиган» ва «чақириб олинмайдиган» бўлади. «Чақириб олинмайдиган» аккредитив муддатдан илгари импорт қилувчи ёки банк-эмитент кўрсатма-сига биноан бекор қилиниши мумкин. Бундай аккредитив экспорт қилувчи манфаатларига жавоб бермайди ва амалиётда кам учрайди. «Чақирилмайдиган» аккредитив экспорт қилувчи рухсатсиз бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин эмас. У банк эмитентнинг экспорт қилувчига тўловни амалга ошириш ёки траттани акцептлашнинг қатъий мажбуриятини олади. «Чақирилмайдиган» аккредитив қўлланилиши жиҳатидан экспорт қилувчи учун афзал ҳисобланади. Агар банк-эмитент аккредитивни очувчи банкка валюта қопламасини жўнатса, аккредитив таъминланган; акс ҳолда, таъминланмаган ҳисобланади.

Ҳужжатли инкассо операциясида экспорт қилувчи ўз банкка инкассо топшириқномасини беради ва ташқи савдо шартномасида кўрсатилган ҳужжатларни тақдим қилиш билан импорт қилувчидан маълум валюта миқдорини олиш лозимлигини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда, экспорт қилувчи ўз банки орқали импорт қилувчи банкка инкассация учун ҳужжатларни жўнатади. Инкассация операцияси тўрт асосий босқичда ўтади.

Биринчи босқич. Экспорт қилувчи ўз банкка инкассо топшириқномаси ва унга илова қилинган ҳужжатларни беради.

Иккинчи босқич. Экспорт қилувчи банки импорт қилувчи мамлакатдаги банк-корреспондентга инкассо топшириқномаси ва ҳужжатларни юборади.

Учинчи босқич. Банк-корреспондент импорт қилувчига ҳужжатларни тақдим этади ва инкассо топшириқномасига кўрсатилган суммани олади ёки траттани акцептлайди.

Тўртинчи босқич. Олинган тўлов миқдори импорт қилувчи банки экспортёр банкка, ундан эса экспорт қилувчи счётига ўтказилади.

Валюта операцияларини валюталар ўртасидаги нисбатни аниқлашмасдан ва уларни алмаштирмасдан ўтказиш мумкин эмас. Бу нисбатлар валюта «котировка»лари ёрдамида амалга оширилади.

Валюта котировкаси деганда алмаштириш учун тақдим этилган валюталар курсини ва улар орасидаги нисбатни ўрнатиш тушунилади.

Валюта котировкаси расмий ва бозор котировкасига бўлинади. Расмий валюта котировкасини давлат амалга оширади (асосан Марказий банк).

Расмий валюта курсидан давлат валюта операцияларида, божхона ишларида, тўлов балансини тузишда фойдаланилади.

Валюта курсини аниқлаш усуллари валюта тизимларининг хусусиятларига кўра турли мамлакатларда турличадир. Қаттиқ валюта чекловлари мавжуд давлатларда валюта курси икки усулда ўрна-тилиши мумкин. Биринчиси, соф бошқарув усули – ҳукумат ёки Марказий банк талаб ва таклифдан қатъий назар миллий валюта курсини белгилайди. Бунда валюта курси бошқа валюта ёки бир қанча валюта-талар (валюта савати)га нисбатан белгиланади. Шу билан бирга, кўпчилик Марказий банклар турли операцияларда турлича валюта курсларини белгилайди.

Иккинчи усул. Польша, Чехия, Словакия, Болгария, Руминия каби давлатларда кўпроқ қўлланилади. Бу усулда Марказий банк расмий валюта курсини биржа курси даражасида белгилайди ва биржа курсининг расмий валюта курсига нисбатан ўзгариш чегарасини белгилаб беради. Валюта курсининг шу ўзгариш чегарасини белгилаб бериш банк ишида валюта коридори деб ҳам юритилади. Амалиётда валютанинг биржа курсининг расмий курсга нисбатан ўзгариш хавфи кузатилса, Марказий банк валюта интервенциясини амалга оширади, яъни хорижий валютани сотади ёки сотиб олади.

Валюта чекловлари йўқ ёки сезилмас даражада бўлган давлатларда Марказий банк талаб ва таклиф (миллий валютанинг эркин сузиб юришида) ҳамда валюта интервенцияси (бошқарилувчи курс) дан келиб чиққан ҳолда валюта курсини белгилайди. Валюта биржалари фаолият кўрсатувчи давлатларда валюта курси қарийб ҳар бир биржа маклери ва Марказий банк томонидан валютани сотиш ва сотиб олишга берилган аризалар, Марказий банк интервенцияси сиёсати бўйича фаолиятини инобатга олган ҳолда ўрнатилади.

Бозор котировкаси талаб ва таклиф асосида биржага оид бўлмаган валюта бозорида амалга оширилади.

Қаттиқ валюта чекловлари мавжуд мамлакатларда бозор котировкаси деярли қўлланилмайди. Ҳамма операциялар расмий курс бўйича амалга ошади. Валюта чекловлари деярли йўқ (сезиларсиз) ёки йўқ мамлакатларда бозор курсини бир-бири билан доимий мулоқотда бўлган йирик тижорат банклари ўрнатади. Бу банкларни маркет-мейкерлари деб атайдилар. Бошқа банklar котировка юзасидан уларга мурожаат қилишади. Банklarаро валюта котировкалари маркет-мейкерлар томонидан ҳар бир валюта бўйича мавжуд бўлган ёки кутилаётган талаб ва таклифни таққослаш (бу операция амалиётда фиксинг деб аталади) асосида белгиланади.

Валюта биржаси йўқ давлатларда валюта бозори қатнашчилари банklarаро курслардан фойдаланади. Банklarаро бозордаги ўртача курс банк миждлари учун валюта курсини ўрнатишнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Валюта биржалари мавжуд давлатларда банklarаро котировкалар банklarнинг тўлов айланиши, тўловга лаёқатлилигини ҳисобга олган ҳолда, расмий биржа котировкалари атрофида ўзгариб туриши мумкин. Бундай банklarда расмий биржа котировкаси уларнинг миждлари учун валюта курсларининг асоси

бўлиб хизмат қилади. Эркин валюта бозорида унинг ҳар бир элементлари (биржа-даги ва биржадан ташқаридаги) бир-бирига таъсир этади ва улардаги валюта котировкалари ўзаро боғлиқ бўлади.

Валюта бозорида валютани котировка қилишнинг икки усули мавжуд: тўғри ва эгри. Кўпчилик давлатларда тўғри котировка қўл-ланилади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, хорижий валюта бирлиги-нинг курси тўғридан-тўғри миллий валютада ифодаланади. Эгри котировкада миллий валюта бирлиги маълум миқдордаги хорижий валютада ифодаланади. Бу усул (эгри котировка) Буюк Британияда, 1987 йилдан эса қисман АҚШда қўлланилади. Банклараро валюта бозорларида валюта курсининг котировкаси кўпроқ АҚШ долларига нисбатан белгиланади. Бу ҳол долларнинг халқаро тўловларда кўп қўлланилиши ва захира воситаси сифатида сақланиши билан боғлиқ. Савдо-саноат соҳасида фаолият олиб борувчи мижозлар учун валюта котировкалари амалга ошириш кросс-курсга асосланади.

Кросс-курсада икки валютанинг курсга асосланган нисбати учинчи валютага қиёсан аниқланади. Масалан, Ўзбекистон Марказий банки сўмнинг япон иенига нисбатан курсини аниқламоқчи дейлик. Бу ҳолда иеннинг сўмга нисбатан курси долларга асосланган ҳолда аниқланади. Айтайлик, 1250 сўм - 1 доллар; 1 доллар – 125 япон иени десак, у ҳолда кросс курсада 1 япон иени неча сўм туришини $1 \text{ япон иени} = 1250 \text{ сўм} \times 1 \times 1 / 1 \times 125 = 0,1 \text{ сўм}$ ёки 10 япон иени 100 сўмга тенг.

70-йилларнинг охирларидан бошлаб Ғарбий Европада валюта-ларни сотиш ва сотиб олишда Америка долларидан кўра Германия Федератив Республикасининг маркаси кўп қўлланила бошлади. Бу эса халқаро иқтисодий муносабатларда Германия маркасининг обрўсининг ошишига олиб келди.

Кўпгина валютаси конвертация қўлланмайдиган, валюта чеклов-лари мавжуд бўлган давлатларда расмий валюта бозори билан бирга норасмий валюта бозори, яъни қора бозор ҳам мавжуд.

Банклар валюталар котировкасини ўтказганда, валюта бўйича сотувчи курсини ва сотиб олувчи курсини белгилайдилар. Валютани котировка қилувчи банк валюта битимини доимо ўзи учун қулай бўлган курс бўйича тузади. Банклар доимо хорижий валютани сотиб олганидан (сотиб олувчи курси ёки сотиб олиш курси) кўра қиммат (сотувчи курси ёки сотилиш курси) сотадилар.

Масалан: Нью-Йорк ва Лондон валюта биржаларидан долларнинг фунт стерлингга тўғри котировкаси амалга ошириладиган бўлса, 1 фунт стерлинг = 1.5020 доллар – сотиб олиш курси; 1 ф.ст. = 1.5060 доллар – сотиш курси.

Нью-Йорк банки Англия валютасини арзонга (1,5020 доллар) со-тиб олади ва қимматга сотади.

Тўғри котировкада сотувчи курси доимо сотиб олувчилар кур-сидан юқори бўлади. Ўртадаги фарқ маржа дейилади ва банкнинг фойдасини ташкил қилади.

Ҳамма банклар ҳам бозор (олдин айтиб ўтганимиздек, маркет-мейкерда)да актив валюта котировкасини олиб бора олмаслиги мум-кин. Бунинг учун

банклар маълум миқдорда ўзларининг валюта захираларига эга бўлишлари лозим. Банкларнинг валюта битимлари-нинг салмоғи улар фаолиятининг салоҳиятига боғлиқ бўлади. Маса-лан жаҳонда йирик банклардан бири бўлган Дойче Банк, Барклайс Банк каби банкларнинг валюта битимларининг кам суммаси 10-15 млн долларни ташкил қилса, баъзи бир кичик банкларнинг валюта битимининг энг юқори ҳажми 3-5 млн. долларни ташкил қилиши мумкин. Маржа ҳажми турли омилларга боғлиқдир. Одатда, бекарор конъюнктура даврида, валюта курсларидаги фарқдан зарар кўриш эҳтимоли юқори даврларда маржа ошади. Маржа миқдorigа шарт-нома ҳажми ҳам таъсир этади: у кичик бўлса, маржа юқори бўлади. Расмий ахборотномаларда валюта сотиш ва сотиб олиш бўйича ёки иккала курс улардан бири ёки ўртача курс кўрсатилиши мумкин. Ўртача курс – сотувчи ва сотиб олувчи курсларининг ўрта арифме-тиги. Сотувчи ўртача курси сотувчи ва ўртача курснинг ўрта арифметик қиймати. Харидор ўртача курси – харидор ва ўртача курснинг ўрта арифметик қиймати.

Халқаро тўлов айланмасида хорижий валюта нақд эмас, балки нақдсиз ҳолатда амал қилади. Табиийки, турли хил тўлов воситалари курслари турлича, чунки уларнинг ишончлилиги ва валюта таваккал-чилиги даражалари турличадир. Телеграф ўтказмаси бўйича валюта курси энг юқоридир. Чунки унда хорижий валюта шу заҳоти ёки келаси куни тўланади. Бу операция валюта таваккалчилигини деярли четлаб ўтиш имконини беради. Одатда, уларнинг курслари расмий бюллетень ва котировка жадвалларида эълон қилинади. Бошқа тўлов воситалари курси шу асосида аниқланади.

Валюта бозорида турли турдаги шартномалар амал қилади. Улар-нинг кўпчилиги спот шартлари асосида амалга оширилади. Унинг асосий хусусияти шундаки, битимни имзолаш ва бажариш вақтлари қарийб мос келади. Битимнинг бундай турида валюта сотувчидан сотиб олувчига шартнома имзоланиши биланоқ (кўпи билан икки иш куни ичида) етказилади. Спот шартномаларига жами валюта шарт-номаларининг 90% и тўғри келади.

Иккинчи валюта шартномаси тури – муддатли шартнома. Бундай шартномаларнинг икки хусусияти бор. Биринчидан, шартнома имзо-ланиши ва бажарилиши орасида маълум вақт оралиғи мавжуд: бир ҳафтадан олти-ўн икки ойгача.

Иккинчидан, валюта курси шартнома имзоланган даврда белги-лангани бўйича қабул қилинади. Валюта курслари ўзгаришлари унга таъсир этмайди. Муддатли шартномалар валюта таваккалчилик-ларидан суғурталаш ёки валюта чайқовчилиги мақсадида амалга оши-рилади. Экспорт қилувчи ўзини хорижий валюта курсининг тушиши-дан суғурталаш мақсадида келгуси валюта даромадини муддатли курс бўйича сотиши мумкин. Импорт қилувчи хорижий валюта курси ошишидан ўзини суғурталаш мақсадида келгуси валюта тушумини маълум муддатга муддатли курс бўйича сотиши мумкин. Ривожлан-ган давлатларда валюта бозорларида валюта курсининг ўзгаришига қараб ишловчи валютачилар фаолияти тўғрисида қисқача тўхталиб ўтиш мумкин. Бу валютачиларнинг асосий мақсади валюта бозор-

ларида валюта курсларининг ўзгариши асосида катта фойда олишдан иборат. Валюта курсининг ошиши ёки пасайишига қараб фаолият кўрсатувчилар халқаро амалиётда “айиқлар” ва “буқалар” деб атала-ди. Улар фаолиятининг моҳияти қуйидагилардан иборат. Агар ама-лиётда валюта курси тушиши кутилса, валюта курси пасайишига ўйновчилар валютани шартнома тузилган давр (муддатли курс) курси билан сотиш тўғрисида муддатли шартнома тузадилар. Агар бу муддатда валюта курси тушса, “айиқлар” валютани бозордан пасай-ган курсда сотиб олиб, уни муддатли курс бўйича олдинги шарт-номада кўрсатилган юқори курс бўйича сотадилар ва курслар ўртасидаги фарқ миқдорида фойда оладилар.

Валюта курсининг кўтарилишига ўйновчилар («буқалар») эса валюта курси ошиши кутилганда, валютани кейинчалик шартнома тузилган вақтдаги курс бўйича сотиб олишга келишилган муддатли шартнома тузадилар. Курс ошганда эса валютани муддатли шарт-номада белгиланган (олдинги) нарх бўйича сотиб оладилар ва ошган юқори нархда сотиб фойда кўрадилар.

Банклар томонидан амалга ошириладиган муддатли операциялар форвард операциялари деб юритилади.

Форвард операцияларидаги валюта курси спот шартномаси бўйича курсдан фарқланади. У мукофот ва чегирма (скидка) усули билан ўрнатилади. Мукофот форвард курси спот курсидан мукофот миқдорида кўплигини билдиради. Форвард маржаси, яъни спот ва форвард орасидаги фарқ жаҳон капитали бозоридаги депозитларнинг фоиз ставкаларига боғлиқ бўлади. Депозит фоизи кичик давлатларда валюта курси мукофот билан, катта давлатларда валюта курси чегирма билан белгиланади.

Касса ва форвард операцияларини мувофиқлаштирувчи валюта шартномаларидан бири своп шартномасидир. Бу шартнома икки валюта савдо-сотиғини дарҳол амалга ошириш шarti (spot), шу билан бирга, унга қарши муддатли шартномани тузишни англатади. Масалан, долларни маркага спот шartiда сотиш ва шу заҳоти уни сотиб олиш бўйича муддатли шартномани тузиш ёки унга тескари операция долларни маркага сотиб олиш спот шартномаси ва уни сотиш бўйича муддатли шартномани тузиш киради.

Форвард шартномаси турларидан бири опцион шартномасидир. Опцион шартномасининг ўзига хос хусусияти бу сотиб олувчининг валютани эмас, балки уни сотиб олиш ҳуқуқини сотиб олишидир. Бунда сотувчи маълум валютани маълум миқдорда сотиш ёки сотиб олиш мажбуриятини олади. Сотиб олувчи эса шу миқдордаги валю-тани сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқидан фойдаланмаслик ҳуқуқига ҳам эга. У бу учун сотувчига опцион мукофот тўлайди. Агар сотиб олувчи ўз ҳуқуқидан фойдаланмаса, у мукофот суммасида зарар кўради.

«Спот», форвард ва опцион шартномалар банклараро бозорларда ва биржаларда амалга оширилади. Биржада амалга ошириладиган ихтисослашган шартномаларга фьючерс шартномалари киради. Фью-черс операциялари фьючерс шартномаларини сотиш ва сотиб олиш бўйича тузилади. Фьючерс операцияси валютани сотиб олиш ёки ун-га қарама-қарши операция билан тугайди. Фьючерс операциясининг натижаси бу

ютказган томоннинг ютган томонга шартнома тузилган ва амалга оширилган вақт орасидаги курс фарқини тўлашидир. Бу фарқни биржанинг ҳисоб-китоб (клиринг) палатаси тўлаб беради. Фьючерс шартномалари имзоланиши билан биржанинг ҳисоблаш марказида рўйхатдан ўтади.

Фьючерс ва бошқа муддатли шартномаларининг мақсади валюта операцияларини хеджирлаш ёки чайқовчилик асосида фойда олиш-дир. Банклар ўз миқдорларининг валюта таваккалчиликларини ўз зим-масига олсалар (форвард операция ўтказганда), унга тескари фьючерс битими ёрдамида бу таваккалчиликларни камайтиради (йўқотади)лар. Фьючерс битими тугаганда эса, улар реал товарлар битимидан кўрган зарарни, валюта курси орасидаги фарқдан олган даромади ҳисобидан қоплаш имкониятига эга бўладилар.

Валюта курси орасидаги фарқ туфайли фойда олиш мақсадида банклар валюта арбитражини ўтказишади. Бу валютани сотиш ёки сотиб олиш бўлиб, кейинчалик тескари битим орқали валюта курс-ларидаги фарқ ёрдамида фойда олиш мақсадида арбитраж ўтказишни ифодалайди. Арбитраж икки хил – жойлашувга кўра ва вақтли бўла-ди. Жойлашувга кўра арбитраж банкларнинг турли валюта бозор-ларидаги курс фарқи орқали фойда олишини билдиради. У валюта таваккалчилиги билан боғлиқ эмас, чунки валюта савдоси бир вақт-нинг ўзида амалга ошади. Масалан, банк вакили Гонконгда валютани сотиб олади (сотади) ва шу вақтнинг ўзида у ўзининг Нью-Йоркдаги корреспонденти орқали шу валютани сотади (сотиб олади).

Вақтли арбитраж вақт ўтиши билан валюта курси орасидаги фарқ орқали фойда олишдир. Валюта арбитражи спот ва форвард шароитида амалга оширилиши мумкин ва бу турдаги операцияларда валюта таваккалчиликлари мавжуд бўлади

Банк валюта операцияларини бажарганда унга хусусий валюта ресурсларининг бир қисмини сарфлайди. Бунда банкнинг хорижий валюталар бўйича мажбурият ва талаблари орасидаги нисбат ўзга-ради. Банкнинг хорижий валюталарни сотиш ва сотиб олиш жараёнида валюталар бўйича талаб ва мажбуриятлар нисбий ҳолати банк-ларнинг валюта ҳолати дейилади. Валюта бўйича мажбуриятлар ва талаблар тенг бўлган ҳолат ёпиқ, тенг бўлмагани очик валюта ҳолати дейилади.

Очик валюта позициясида – банк валюта бўйича қарши битимни амалга оширганда валюта курсининг ўзгариши натижасида олдинги сотган валютасига нисбатан кам валюта олиши, яъни зарар кўриши мумкин. Шунинг учун бу ҳолатда валюта курсининг ўзгариши валюта таваккалчилигининг вужудга келишига олиб келади. Очик валюта ҳолати узоқ ёки қисқа бўлиши мумкин.

Қисқа валюта ҳолатида сотилган валюта бўйича мажбуриятлар сотиб олинган валюта бўйича талаблардан ошади, яъни хорижий валютани сотиш уни сотиб олишдан юқори бўлади. Узоқ валюта ҳолатида эса, аксинча, хорижий валютани сотиб олиш уни сотишдан юқори бўлади, яъни сотиб олинган валюта бўйича талаблар уни сотиш мажбуриятлардан кўп бўлади. Бу ҳолатларни қуйидаги мисоллар билан батафсил тушунтириш мумкин.

Масалан, эрталаб банкда япон иени ва фунт стерлинг бўйича ёпиқ валюта ҳолати бўлсин. Банк очилиши билан миқдор банкка унга иена фунт стерлинг сотиш тўғрисида муносабат қилсин. Агар шу пайтда 1 фунт стерлинг –172 иена бўлса, бу банк миқдорга валюта курси бўйича 1 миллион фунт стерлинг сотсин. Бунда банк очиқ валюта ҳолатига эга бўлади.

Англия фунт стерлинги бўйича қисқа валюта ҳолати = 1000000 фунт стерлинг;

Япония иени бўйича узок валюта ҳолати = 172000000 Япония иени.

Банклар ҳар бир валюта ҳолати бўйича таваккалчилик даража-сини белгилайдилар.

Ривожланган мамлакатлар амалиётида валюта ҳолатини доимий равишда назорат қилиш учун улар билан боғлиқ жараёнлар ЭҲМ-ларга киритилади ва ундаги маълумотлар бўйича валюта таваккал-чиликларининг олдини олиш чоралари кўриб борилади.

2. Тижорат банкларининг халқаро факторинг операциялари.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир чет давлат бошқа давлатлар билан иқтисодий муносабатлар ўрнатиш, ташқи савдо алоқаларини ривожлантириш, мамлакатга чет эл инвестицияларини жалб қилиш, ташқи иқтисодий фаолиятни микродаражада интенсивлаштириш, ташқи савдо оборотида марказлашган экспорт ва импорт улушини камайтириш, миқдорларга валюта хизматини кўрсатадиган тижорат банклари сонини кенгайтириш ва шу каби бошқа масалалар энг долзарб вазифаларни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Ташқи иқтисодий фаолият деганда нимани тушуниш лозим? Бу фаолият нима учун қўллаб-қувватланади?

Ташқи иқтисодий фаолият деганда икки ёки ундан кўп мамлакатлар ҳудудидида фаолият кўрсатувчи ҳўжалик субъектлари сифатида давлат органлари ва давлат корхоналари ҳам иштирок этиши мумкин. Ўзаро иқтисодий алоқалар фақатгина савдо операцияларини ўтказишдан иборат бўлиб қолмай, шунингдек кредитлаш, инвестициялар киритиш, қўшма корхоналар воситасида баҳамжиҳат иқтисодий фаолият юритиш ҳам шулар жумласидандир. Ташқи савдо эса ташқи иқтисодий алоқаларнинг бир соҳаси бўлиб, турли мамлакат ҳўжалик субъектларининг савдо операцияларини ўз ичига олади.

Ташқи иқтисодий фаолият юритиш давомида ўзаро ҳўжалик муносабатларига киришаётган ҳўжалик субъектлари ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари деб юритилади. Ўзбекистон Республикасида ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари алоҳида рўйхатга олиниб уларга махсус гувоҳнома берилади. Бундай ҳолат ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш, иштирокчиларга махсус имтиёзлар бериш орқали мазкур фаолиятни рағбатлантириш, божхона ҳисобини такомиллаштиришга йўналтирилган. Ҳозирги кунда пул-кредит ва валюта сиёсатининг ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатлари учун хос бўлган усулларида тўлалигича

фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас. Бунга сабаб иқтисодиётдаги бир қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг ҳал этилмаганлигидир.

Иқтисодиётнинг ноустувор ҳолати, уни таркибий қайта қуришнинг яқунланмаганлиги, ички ишлаб чиқариш маълум тармоқларининг дунё даражасига етишмаганлиги амалиётда алоҳида корхоналар, минтақалар ва биринчи даражали ижтимоий дастурларнинг асосан давлат томонидан молияланишини сақлаб қолишни талаб қилади.

Ташқи савдо соҳасида муаммоларнинг ҳал этилишида чет эл валютасининг муомаласида валюта муносабатларини тартибга солишда махсус валюта қонунчилиги муҳим рол тутadi. Валюта қонунчилигининг энг муҳим вазифаси чет эл валютасининг чекланган муомаласи шароитида Ўзбекистон сқмини ҳимоя қилишдир.

Ташқи савдо ва валютадаги операцияларини кўриб чиқишда аввал резидентлар, норезидентлар ва ваколатли банк тушунчаларини кўриб чиқиш лозим. Резидентлар - Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ёки доимий яшаб турган юридик ва жисмоний шахслар, норезидентлар - чет элда жойлашган ёки доимий яшаб турган юридик ва жисмоний шахслардир. Чет эл валютасида операциялар ўтказиш учун лицензия олган тижорат банклари ваколатли банклар деб эъоритилади.

Тижорат банкларининг ташқи иқтисодий фаолияти товарлар ва хизматларнинг экспорти-импорти, носавдо характердаги битимлар ва мамлакат ҳудудида хўжалик фаолияти юргизаётган норезидентлар бўйича сўмда ва чет эл валютасида операциялар ўтказиш билан боғлиқ.

Ташқи савдо бўйича валюта операциялар фақатгина ваколатли банклар орқали ва тўғри расмийлаштирилган ҳужжатлар асосида амалга оширилади. Резидент юридик шахслар учун чет эл валютасининг қонуний манбалари қуйидагилардир:

- республика ва маҳаллий бюджетларнинг чет эл валютасидаги маблағлари;
- низом фондида (капиталига) қиримлар;
- ваколатли ва чет эл банклари ва молия институтларидан олинган редитлар;
- ички бозорда ваколатли банклар орқали сотиб олинган валюта;
- хайрия фондлари.

Жисмоний шахслар қуйидаги валюта маблағларига эгалик қилишлари мумкин:

- божхона қоидалари ва банк қонунчилигига мувофиқ равишда Ўзбекистонга олиб қирилган, ўтказилган ва жўнатилган валюта маблағлари;
- ваколатли банклардан сотиб олинган нақд валюта;
- Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида ишлаганлиги учун олган иш ҳақи ва бошқа мукофотлар.

Фуқароларнинг валютадаги шахсий маблағлари жорий ҳисобларга ва омонатларга эркин қабул қилинади. Жорий ҳисобварақларнинг режими қабул қилинаётган валютанинг келиб чиқиш характерига қараб ўрнатилади.

Резидентлар томонидан жорий валюта операцияларига қуйидагилар киради:

- экспорт-импорт билан боғлиқ бўлган чет эл валютасини Ўзбекистон Республикасига ва Ўзбекистон Республикасидан ташқарига ўтказиш;
- молиявий кредитлар олиш ва бериш;
- омонатлар, инвестициялар, кредитлар ва капиталнинг ҳаракати билан боғлиқ бошқа операциялар бўйича даромадларни Ўзбекистон Республикасига ва Ўзбекистон Республикасидан ташқарига ўтказиш;
- Ўзбекистон Республикасига ва Ўзбекистон Республикасидан ташқарига носавдо характердаги ўтказмалар.

Резидентлар ўртасида ҳисобларнинг чет эл валютасида ўтказилиши мумкин эмас.

Валюта муомаласини тартибга солишнинг устувор йўналишларидан бири ички валюта бозоридир. Ўтиш жараёнида унинг муқобил фаолияти валюта маблағларининг чет элга олиб чиқиб кетиш бўйича маъмурий чекланишларнинг киритилишини талаб қилади. Ички валюта бозорида доимий таклифни таъминлаш қуйидаги йўللار билан амалга оширилади:

- корхоналар томонидан экспорт валюта киримининг 30 %ини ваколатли банклар орқали банклараро валюта биржасида мажбурий сотиш;
- ваколатли банклар воситачилигида корхоналарнинг ўз валюта маблағларини ихтиёрий равишда сотиши;
- Марказий банкнинг валюта интервенциялари.

Чет эл валютасига бўлган талаб унинг корхоналар ва ваколатли банклар томонидан сотиб олинишини чеклаш орқали тартибга солинади.

Корхона, муассаса ва ташкилотларнинг (резидентлар ва норезидентлар) ваколатли банклардаги жорий валюта ҳисобварақларига чет эл валютасидаги қуйидаги киримлар ҳеч қандай чекланишларсиз қабул қилинади:

- корхона жорий ҳисобварағидан илгари хизмат сафари харажатлари учун олинган маблағларнинг сарфланмаган қолдиғи;
- божхона қонунчилигига мувофиқ жисмоний шахслардан қабул қилинган божхона тўловлари;
- солиқ қонунчилигига мувофиқ солиқ тўлаш бўйича жисмоний шахслардан қабул қилинган тўловлар;
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига кўра мусодара қилинган маблағлар.

Валюта операцияларини ўтказиш давомида валюта қонунчилигига риоя қилиниши валюта назоратининг органлари ва агентлари томонларидан назорат қилинади. Валюта назоратининг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

- ўтказилаётган валюта операцияларининг амалдаги қонунчиликка мувофиқлиги ва уларни ўтказиш учун барча зарур лицензия ва рухсатномаларнинг мавжудлигини аниқлаш;
- резидентлар томонидан валютани ички бозорда сотиш бўйича ва давлат олдидаги мажбуриятларининг бажарилиши текшириш;
- чет эл валютасидаги тўловларнинг асосли эканлигини текшириш;

- валюта операциялари ва норезидентларнинг сўмдаги операциялари бўйича ҳисоб ва ҳисоботнинг тўлиқлиги ва ҳаққонийлигини текшириш.

Валюта назоратининг органлари бўлиб Ўзбекистон Марказий банки ва Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ҳисобланади.

Валюта назорати вазифасини валюта назоратининг агентлари бажарадилар, масалан: Марказий банкка ҳисобот берувчи ваколатли банклар. Давлат божхона қўмитаси ва унинг таркибий тузилмалари валюта қимматликларининг Ўзбекистон Республикаси чегараларидан ўтишини назорат қилади. Пул муомаласини, шу жумладан валюта муомаласини тартибга солиш мақсадида пул-кредит сиёсати бўйича республика комиссияси тузилган. Валюта қонунчилиги талабларининг бажарилишини, шунингдек Давлат солиқ қўмитаси назорат қилади.

Чет эл валютаси билан амалга ошириладиган банк операцияларига қуйидагилар киради:

- миждозларнинг валюта ҳисобварақларини олиб бориш;
- носавдо операциялар;
- Ўзбекистон ваколатли банклари ва чет эл банклари билан вакиллик алоқаларини ўрнатиш;
- товарлар ва хизматларнинг экспорти ва импорти билан боғлиқ бўлган халқаро ҳисоб-китоблар;
- ички валюта бозорида чет эл валютасини сотиш ва сотиб олиш;
- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида валюта маблағларини жалб қилиш ва жойлаштириш;
- халқаро пул бозорларида кредит операциялари;
- халқаро пул бозорларида депозит ва айирбошлаш операциялари.

Тижорат банклари юқоридаги операцияларини фақатгина Марказий банкнинг мос лицензияси мавжуд бўлгандагина амалга оширадилар.

Транзит валюта ҳисобига чет эл валютасидаги тушумлар тўлалигича кирим қилинади. Жорий валюта ҳисобида эса экспорт тушумининг бир қисмини мажбурий сотишдан сўнг корхонанинг ихтиёрида қолган валюта маблағлари ҳисобга олинади.

Корхонанинг валюта ҳисобига қуйидаги тушумлар кирим қилиниши мумкин:

- товарлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учуе чет элдан жўнатилган экспорт тушуми;
- ички бозорда амалдаги қонунчиликка мос равишда сотиб олинган валюта маблағлари;
- чет эл валютасидаги дивидендлар ва фойда;
- қўшма корхона иштирокчиларининг корхона низом фондига қўшаётган валютадаги улушлари.

Мамлакат ташқи савдосининг ҳажми ва салмоғи унинг халқаро савдодаги ўрни ва ролини белгилайди. Агар биз Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосини кўриб чиқсак, унинг экспортида пахта ва олтин асосий ўринни эгаллаши, импортининг асосий қисми истеъмол товарлари, машина ва ускунлар катта аҳамиятга эга эканини кўришимиз мумкин. Ушбу

йўналишлар мустақилликнинг дастлабки йилларида кучли бўлган бўлса, энди ташқи савдо товар ва хизматлар турлари хилма-хиллашуви, айниқса, мамлакатда хизматлар экспорти жадал ривожланаётганини кўриш мумкин.

Ўзбекистоннинг халқаро савдога жадал кириб бориши ҳамда ҳозирги кундаги иқтисодиётларнинг интеграцияси ва глобаллашув жараёнидаги ролини кўриб чиқиш учун «Tasis» дастури билан амалга оширилган “Ўзбекистон иқтисодий йўналишлари” лойиҳаси томонидан нашр этилган чораклик нашр маълумотларини кўриб чиқишимиз мумкин. Нашрнинг ташқи сектор қисмида тўлов баланси ҳамда ташқи савдога оид маълумотлар берилган. Унга кўра 2001 йилнинг иккинчи чорагига келиб, Ўзбекистонда қуйидаги ҳолат кузатилган.

Экспортнинг ҳажми дунё бозорида пахта толаси ва олтиннинг баҳолари ўзгариб туришига боғлиқ ҳолда қолмоқда. 2001 йилнинг биринчи чорагига пахта толаси нархларида ўзгаришларнинг кузатилишига қарамай, жорий йилнинг иккинчи чорагига пахта толаси нархларида 2000 йилнинг ўртача нархларига нисбатан 12%га камайиши кузатилди. Ушбу даврда олтин нархлари 5%га пасайди. Пахта толаси ва олтинга бўлган нархларнинг ўзгариши сабабли 2001 йилнинг иккинчи чорагига экспорт тушумлари ҳажмининг камайишига қарамасдан, товарлар экспорти ўтган йилнинг ушбу даврига нисбатан сезиларли бўлмаган даражада, 0,4%га ўсиши қайд этилди. Бу даврда товарлар ва хизматлар импортида 3,5%ли ўсиши қайд этилди.

2001 йилнинг биринчи ярим йиллиги якунларига кўра, товарлар ва хизматлар умумий экспортида сезиларли ўзгариш кутилмаган бўлсада, импортнинг ҳажми эса, аксинча, 6,5 %га ошди. Жумладан, товарлар экспортида 0,1 % камайиш қайд этилган бўлса, хизматлар экспортида 3,4 % ўсиш кузатилди. Товарлар импортида 5,2% ўсиш қайд этилган бўлса, хизматлар импорти эса 20,3 %га ошди. Жорий йилнинг биринчи ярим йиллигида капитал товарлар ва хом-ашёларнинг умумий импортдаги улушининг барқарор ўсиши келгуси даврда экспортнинг ўсишига замин яратади.

Тайёр маҳсулотларнинг умумий экспортдаги салмоғи ўсишда давом этмоқда. Бу ўсиш ўтган йилнинг мазкур даврига нисбатан тайёрланган ип-газлама матоларнинг 1,8 баробарга, автомобилларнинг 2,1 баробарга ошганини ўз ичига олади. Машина ва ускуналар экспорти 148,5 %га, рангли ва қора металллар ва ундан тайёрланган маҳсулотлар экспорти 117,4 %га ортган бўлса, ёқилғи ва нефть маҳсулотлари (60 %), телевизорлар (43 %) ва мебеллар (37 %) экспорти камайди.

3. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi шароитида хорижий давлатлар кредит тизимида мавжуд ўзгаришлар жараёнининг тавсифи.

Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлишга интилаётган экан, халқаро савдо ва иқтисодий муносабатларнинг кўп йиллар давомида шаклланиб келган қоида ва одатларини қабул қилиши лозим. Шу жумладан, мамлакатдаги савдо, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида давлат аралашувини етарли даражада қисқартириш лозим. Халқаро савдо мамлакатларнинг салоҳиятидан келиб чиққан ҳолда ихтисослашувини юзага

чиқишига олиб келади. Ихтисослашув натижасида барча мамлакатлар иқтисодий жиҳатдан манфаатдор бўладилар.

Ўзбекистон сўнгги пайтларда (2002 йилнинг иккинчи ярмидан) валюта конвертацияси соҳасида катта ишлар амалга оширмоқда. Ушбу ижобий ҳаракатлар натижасида иқтисодиётнинг либерализациясидаги дадил қадамлардан бири бўлди, бироқ мамлакатда миллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоялаш-протекционистик сиёсат мамлакатда ташқи савдо соҳасида тўсиқлар яратди. Албатта, мамлакат ҳукумати томонидан амалга оширилаётган ушбу сиёсат сабабларини маълум маънода тушуниш мумкин, лекин протекционистик сиёсат натижалари фақатгина қисқа муддатли истиқболда кўрилади, узоқ муддатли истиқболда эса протекционистик сиёсат катта салбий оқибатларга олиб келади. Кенг миқёсдаги халқаро ташкилотлар Ўзбекистоннинг ушбу сиёсатини танқид қилиб чиқишди. Бироқ умид қиламизки, бу ҳолат вақтинча бўлиб, қисқа муддатдан сўнг ўзгаради ва Ўзбекистон ички ресурсларидан самарали фойдаланишга ҳаракат қилади. Жаҳон бозорида ихтисослашув натижасида ўз ўрнини топа олади.

Ўзбекистон Республикаси импорт операцияларни амалга оширишда хужжатлаштирилган аккредитивдан фойдаланишни кенгайтириш умумиқтисодий ҳолатни макроиқтисодий жиҳатдан яхшилаш, институтчионал ўзгаришларни жадал олиб боришга боғлиқ. Умумиқтисодий аҳволни яхшилаш, либерал фискал сиёсат, миллий валюта курсини реаллигини таъминлаш, бюджет сиёсати унсурларини қайта кўриб чиқиш лозим. Мамлакатда миллий ишлаб чиқарувчини рағбатлантиришнинг бошқа самарали усулларида кенгроқ фойдаланиш керак.

Ҳозирги кундаги иқтисодий сиёсат йўналишлари мамлакатда кейинчалик ҳам импортни қисқартиришга қаратилишини аниқлатмоқда. Ушбу шароитда расмий импорт ҳажми қисқариши кузатилиши эҳтимолли. Импорт операцияларида хужжатлаштирилган аккредитивдан фойдаланишни кенгайтириш имкониятларини таҳлил қилишса, унинг заҳиралари банк ва мижоз ўртасидаги самарали алоқаларга боғлиқлигини ҳам кўриш мумкин. Бу борада Япония банклари томонидан амалиётда қўлланиладиган банк-мижоз орасидаги яқин алоқаларни кўриб чиқиш ва банк амалиётида қўллаш яхши натижаларни бериши мумкин. Бироқ Ўзбекистон банк тизимида ҳам зарур ислохотларни олиб бориш лозим. Хусусан, банкларни хусусийлаштириш. Марказий банкнинг мустақил пул-кредит сиёсатини олиб бориш учун қулай шарт шароитлар яратиб бериш лозим. Хужжатлаштирилган аккредитивдан фойдаланиш шартлари ва имкониятларини банклар томонидан мижозларга изоҳланиши ҳам ундаги фойдаланишни кенгайтириш имконини яратади. Валюта сиёсатини эркинлаштириш мамлакатда иқтисодий ҳолатни бирмунча ўзгартиради. Валюта конвертациясини таъминлашга оид ишларга тўсқинлик қилаётган сабаблар: мамлакат олтин валюта заҳираларини чегараланганлиги: муомалада жуда катта ҳажмдаги нақд пул мавжудлиги; ҳукуматда бундай рискли ишга қўл уришга ироданинг йўқлиги ва хоказолардир. Бу ҳолат импорт операцияларини умуман чегараланиб туришга хануз хуфёна импорт вужудга келишига сабаб бўлиб турибди.

Ҳужжатлаштирилган аккредитив халқаро ҳисоблашиш шаклларида бири бўлиб, у аксарият ҳолда экспортёр манфатларига жавоб беради, чунки юқорида кўриб ўтилгандек, импортёр аккредитив очиш учун ўз валюта маблағларининг айрим қисмини музлатиб қўйишга тўғри келади. Шу туфайли Ўзбекистонда ҳужжатлаштирилган аккредитивдан фойдаланиш резидентлар учун самарадорлиги унча катта бўлмаслиги мумкин. Бироқ бу ҳар доим ҳам айният бўлавермайди. Аксарият ҳолларда саноати ривожланган мамлакат маҳсулотлари таннархи паст бўлгани туфайли бундай ҳаражатлар ўз-ўзини оқлайди. Конвертациянинг очилиши мамлакатда савдо соҳасини яна жонланишига олиб келади, бироқ миллий ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантиришга қаратилган сиёсат импортни қисқартирилишига олиб борди. Шу туфайли халқаро тўловларда ҳужжатлаштирилган аккредитивдан фойдаланишни кенгайтириш кутиш кам эҳтимолли, фақатгина миллий ишлаб чиқарувчиларни замонавий техника ва технологиялар билан таъминлаш мақсадида импорт операцияларини кенгайтириш мақсадида ҳужжатлаштирилган аккредитивдан фойдаланилиши мумкин. Шундай ҳолларда тадбиркорлар орасида кенг миқёсли таништирув чора тадбирларини ташкил этиш лозим.

Шундай қилиб, мамлакатда ҳужжатлаштирилган аккредитивдан фойдаланишни кенгайтириш учун: умумиқтисодий аҳволни яхшилаш, макроиқтисодий кўрсаткичларни барқарорлигига эришиш, фискал сиёсатда либераллашга интилиш, валюта сиёсатини эркинлаштириш, банк соҳасида ислохотлар олиб бориш ва улар ўртасида рақобат муҳитини яратиш лозим.